

הרב ישראל דנדרוביץ

מח"ס 'הנחמדים מזהב', ערך

דין של ראש השנה – בבוקר או בלילה?

הגאון האדר"ת מספר כי פגש את הגאון רבי ישראל סלנטר כשהוא עוסק במסכת ראש השנה והרצה לפניו קושיה • הגם כי האדר"ת אינו אומר מהי אותה קושיה, הרי שבספר יובל לאחד מעסקני ירושלים מאותה תקופה מתגלה תיעוד אוטנמי על השיח שבפגישה זו, וממנו עולה כי קושיית האדר"ת עסקה בסתירה חמורה הקיימת בשאלה: אימתי הוא זמן הדין בראש השנה • כך גם מתברר שהאדר"ת הקשה זאת לגדולי עולם נוספים, ויתירה מכך: אביו של האדר"ת, רבי בנימין, כבר התחבט בשאלה זו • עוד מחכמי הדורות, מהם שקדמו לאדר"ת, כבר דנו בשאלה זו שזוכה במאמר זה לבידור מקיף

והקשיתי לו קושיה אחת

בספרו האוטוביוגרפי 'סדר אליהו' של הגאון האדר"ת – רבי אליהו דוד רבינוביץ תאומים, רבה של מיר פוניבז' וירושלים, בו הוא העלה על הכתב את תולדות חייו הסוערים ומלאי העניין; בפרק העוסק בהתרחשויות שחוה בשנת תרכ"ט, אנו מוצאים את הידיעה הבאה (מהדורת מה"ק, עמוד 36):

"בקאוונא קבלתי את פני הגאון ר' ישראל ליפקין זצ"ל (הוא הגרי"ש סאלאנטער) שנית. ומצאתיו לומד מסכת ראש השנה ויראתי לבטלו מלימודו, והקשיתי לו קושיה אחת והשיבני, אך לא נתיישבה דעתי בדבריו".

הסתום כאן רב על המפורש. האדר"ת מנדב לנו את המידע הבסיסי הבא: בעיר קובנא פגשתי את הגאון רבי ישראל סלנטר. הוא עסק בלימוד מסכת ראש השנה. שאלתי אותו שאלה. השיב לי מה שהשיב, ואילו דעתי לא הייתה נוחה מתירוצו. זה ותו לא. גילה טפח וכיסה יותר מטפחיים. אין אנו יודעים לא את הקושיה (אם כי ניתן לנחש שהיה זה במסכת ראש השנה, ראה שבת ג א) ואף לא את התירוץ, וכמובן שאין אנחנו יודעים מפני מה לא התרצה האדר"ת בדבריו של רבי ישראל סלנטר.

קושיה חשובה ששמעתי מפי האדר"ת

אם אמרו ש'הכל תלוי במזל ואפילו ספר תורה שבהיכל' (זוהר פרשת נשא) הרי שקרוב לוודאי שהתמזל מזלו של דבר תורה זה של האדר"ת להינצל מתהום הנשיה. מקור מפתיע לפתרון התעלומה נמצא בספר שלא היה צפוי לחלוטין לעסוק בעניין זה או בכיוצא בזה, ובו מספר אדם כי הוא שמע בעצמו מהאדר"ת קושיה שנתחבט בה במסכת ראש השנה, כשאותו אדם מוסיף ומספר כי האדר"ת אף אמר לו שהקשה זאת להגאון רבי ישראל סלנטר! והוא גם יודע לומר את אשר רבי ישראל סלנטר השיב לאדר"ת.

תודות לנתונים הבסיסיים הדומים להפליא עד לאחת, הרי שמסתבר מאוד כי קושיה זו היא אכן הקושיה עליה סיפר האדר"ת בדבריו המצוטטים לעיל, ומשכך אנו יודעים גם את תירוצו של הגר"י סלנטר, וברוך המקום שמסר עולמו לשומרים. (סגירת מעגל מעניינת זו כבר זכה בה ידידי ר"ש אלברט, והוא פרסם זאת בתוך צרור הערות שכתב בקובץ 'בית אהרן וישראל', גליון קז, עמוד קסא אות ה).

ובכן, המדובר הוא בספר 'איש ירושלים' שיצא לאור בירושלים בשלהי שנת תרצ"ז, כספר-יובל לכבודו של העסקן הירושלמי הישישי רבי נחמן גדליה ברודר, לקראת יום הולדתו השמונים. בספר זה מצוי מאמר יפה 'לקורות הרבנות הירושלמית האשכנזית במאה השנים האחרונות' אותו כתב חתן היובל בעצמו, ובין השיטין חבוייה שם אותה פנינה תורנית עליה אנו דנים.

יצוין כי זהו דבר-התורה היחיד המצוי לכל אורכו של הספר, וכמה הולמת כאן אותה מליצה עתיקת הימים הקובעת כי דבר אחד טוב יציל את הספר כולו.

וכך מספר שם רבי נחמן גדליה ברודר 'איש ירושלים' (עמוד 55):

"פעם אחת בשיחה פרטית שביני לבין הגאון רבי שמואל סלנט, שאלתי את הג"ר שמואל סלנט שיגיד לי את דעתו על האדר"ת. אמר: ברוך השם הצלחנו להביא תלמיד חכם גדול הראוי לכהן ברבנות הירושלמית, הוא בקי בירושלמי כבבבלי ולא פסק פומיה מלחדש חדושי תורה עמוקים.

בהזדמנות אחרת ספרתי להג"ר שמואל סלנט קושיה חשובה ששמעתי מפי האדר"ת. וכדרכו שאל מיד, אמור נא מהי הקושיה. אמרתי לו: במסכת ראש השנה (ז ב) 'אמר רבי נחמן ב"ר יצחק, ארבע חדשים ובהם כמה ראשי שנים. מיתיבי ששה עשר בניסן ראש השנה לעומר, לרבי נחמן ב"ר יצחק ליתני חמשה. אמר רב פפא: כי קא חשיב מידי דחייל מאורתא מידי דלא חייל מאורתא לא קא חשיב."

על זה הקשה האדר"ת: בדף ח' ע"א על אחד בתשרי ראש השנה לשנים, למאי הלכתא, אמר ר' נחמן בר יצחק לדין. והרי אמרו בעבודה זרה, שדין מתחיל בבוקר, ואם כן ראש השנה זה אינו מתחיל מאורתא, ואיך חשיב ראש השנה באחד בתשרי לדברי רב פפא.

האדר"ת אמר לי ששאל קושיה זו מהגאון רבי אייזיק מסלונים ולא ענה. רק הגאון רבי ישראל מסלנט ענה על קושיה זו: שלמעלה אין מחוסר זמן!

הג"ר שמואל סלנט שמע לדבר בהקשבה מלאה ובהערצה לבעל הקושיה.

הנה לפנינו קושייתו של האדר"ת, תירוצו של רבי ישראל סלנטר, ואף ידיעה נוספת: רבי אייזיק מסלונים הניח את הקושיה בצריך עיון ולא ענה על כך.

ומה שהעיר בראש השנה

כמובן שחובה עלינו לפרש ולבאר בשפה ברורה את קושייתו זו של האדר"ת האמורה כאן בקיצור אמרים, אך לפני שנעשה זאת נקדים ונעתיק כאן קטע ממכתב אותו כתב הגאון רבי

יוסף זכריה שטרן, רבה הנודע של שאוול, ביום ו' עש"ק חוקת בשנת תרל"ז (!), אל האדר"ת, בו הוא מביא כי האדר"ת הריץ אליו שאלה זו בתוך אגרת שכללה כמה הערות בעניינים שונים. וכך הוא כותב לו (שו"ת 'זכר יהוסף' ח"א או"ח סימן עד – 'להרב דפאנוויעז ר' אליהו דוד ראבינאוויץ'):

"מכתבו הגיע לידי ברגע זו... ומה שהעיר בראש השנה (ז ב) דמשני רב פפא 'כי קא חשיב מידי דחילל מאורתא מידי דלא חילל מאורתא לא קא חשיב', והרי רב פפא משני נמי לרבי נחמן בר יצחק, ולקמן (ח סוף ע"א) מוקי כר"א בתשרי ראש השנה לדין, והא אין מקדשין את החודש בלילה וגם הדין אינו מתחיל מאורתא. ואף למ"ד דאומות העולם דנין בלילה, מ"מ לתוספות (לקמן ח א) דלמלכי עובדי כוכבים לא מיירי".

הטעמת השאלה קצת שונה מהדברים המצוטטים לנו על ידי רנ"ג ברודר, אולם תורף השאלה אחת היא כמו שיפורש תיכף ומיד. מה שמעלה לנו כי שאלה זו אותה שאל האדר"ת להגר"י סלנטר, בשנת תרכ"ט, הטרידה את מנוחתו וברכות הימים הוא המשיך להציע אותה בפני גאוני דורו. שמונה שנים לאחר מכן – בשנת תרל"ז, הוא כותב זאת גם אל הגאון משאוול, כעדות הנשאל עצמו. ובתאריך לא ידוע הוא גם שאל זאת בפני הגאון רבי אייזיק מסלונים, כמו שמעיד רנ"ג ברודר.

ראויה איפוא שאלה זו שעלתה על שולחן מלכים, מאן מלכי רבנן, והוצעה בפני נגרי ובר נגרי דליפקיניה, להיות נחקרת לאורכה ולרחבה, לברר מקחו של אותו צדיק האדר"ת, אשר כפי הנראה בהמשך דברינו כבר קדמו אותו בשאלה זו, כשגאונים נוספים כוונו אף הם לכך.

הסבר הקושיה בפרוטרוט

כאמור, כדי שנוכל להעמיק ולירד אל עומק השיתין של שאלה זו, ולהבין את התירוצים השונים שנאמרו בה, מן הראוי שנסדרה על מכוונה ונבררנה כשמלה חדשה:

"ארבעה ראשי שנים הם" – פותחת המשנה ואומרת בתחילת מסכת ראש השנה. בין ראשי השנים מונה המשנה: "באחד בתשרי - ראש השנה לשנים". מסבירה הגמרא (ח א) את מהות ראש השנה 'לשנים': "למאי הלכתא... רב נחמן בר יצחק אמר: לדין. דכתיב (דברים יא יב) 'מראשית השנה ועד אחרית שנה', מראשית השנה נידון מה יהא בסופה". היינו: יום אחד בתשרי הוא ראש השנה לעניין זה של דין ומשפט 'שהקדוש ברוך הוא דן בתשרי את כל באי העולם, כל הקורות אותם עד תשרי הבא' (רש"י). וכיוצא בזה מונה המשנה עוד כמה וכמה ראשי שנים.

שואלת הגמרא: מפני מה לא מנה התנא בין ראשי השנים גם את יום ששה עשר בניסן כ'ראש השנה לעומר' – יום שממנו והלאה מותר לאכול מן התבואה החדשה, וגם את יום ששה בסיון כ'ראש השנה לשתי הלחם' – יום שבו מתחדשת השנה לעניין זה שמותר מכאן והלאה להביא מנחות מן התבואה החדשה; שהרי העומר מתיר במדינה – את אכילת החדש, ושתי הלחם מתיר במקדש – את הקרבת החדש.

מביאה על כך הגמרא שני תירוצים. הראשון שבתירוץ הוא תירוץ של רב פפא: "כי קא חשיב - מידי דחייל מאורתא, מידי דלא חייל מאורתא - לא קא חשיב". כלומר: אין המשנה מונה כי אם ראשי שנים כאלו שתחילתם היא מיד כשמתקדש היום, תיכף עם חשיכה, ואין היא מונה ראשי שנים שאינם חלים בתחילת הלילה. לפיכך, מסביר רב פפא, לא מנה התנא את שני ראשי שנים אלו, של העומר ושל שתי הלחם, כי הם אינם חלים מאורתא – היות והם אינם מתחילים בלילה כי אם בבוקרו של יום, לאחר הקרבת הקרבנות הקשורים לכך.

יצוין כי מלבד תירוץ של רב פפא מביאה הגמרא תירוץ נוסף: "רב שישא בריה דרב אידי אמר: כי קא חשיב - מידי דלא תלי במעשה, מידי דתלי במעשה - לא קא חשיב". לשיטתו של רב שישא הקריטריון הוא שונה, והכלל הוא שאין התנא מזכיר כי אם את אותם ימי ראש השנה שאין הם תלויים בפעולה כלשהי, ואילו שתי ראשי השנים האמורים תלויים במעשה ההקרבה.

על שני התירוצים גם יחד ממשכה הגמרא ושואלת: אם אלו הקריטריונים להזכרה במשנה, כיצד ייתכן שהתנא במשנה יזכיר את ראשי השנים ליובלות ולרגלים, והלא הם אינם עומדים לכאורה בקריטריונים האמורים. הגמרא דנה בכך ומתרת זאת, עיין שם.

בהמשך דברינו עוד נעסוק בפרטים הנוספים הללו, אבל כעת חשובה לנו דעתו של רב פפא: אין המשנה מונה כראשי שנים אלא את אותם ראשי שנים שהם מתחילים מהלילה! התנא אינו מזכיר את ראשי השנים המתחילים בבוקר!

ועל כלל זה מקשה הגאון האדר"ת קושיה קשה כבזול: הרי גמרא ערוכה היא, כי דין של ראש השנה הוא בבוקרו של יום, וכמו שאמרו במסכת עבודה זרה (ד ב): "אמר רב יוסף: לא ליצלי איניש צלותא דמוספי בתלת שעו קמייתא דיומא ביומא קמא דריש שתא ביחיד, דלמא כיון דמפקיד דינא, דלמא מעייני בעובדיה ודחפו ליה מידחיי" (= אין לו לאדם להתפלל ביחידות את תפילת המוסף של ראש השנה בשלשת השעות הראשונות של היום – שעות הדין של האדם, שכן שעות אלו הן שעות חרון של הקב"ה, ושמא ימצאו כי אינו ראוי וידחפו וידחו את תפילתו).

ואם ראש השנה לשנים – שפירושו כאמור שיום זה הוא ראש השנה לדין – אין הדין שבו נעשה כי אם בבוקר ולא קודם לכן, כיצד ייתכן שהמשנה מנתה זאת בין ראשי השנים שרב פפא קובע שהצד השווה שבכולם הוא היותם 'חיילו מאורתא' – שתחילתם מהלילה?

הקושיה בשתי נוסחאותיה

זוהי קושייתו העצומה של האדר"ת כמו שמוסר לנו אותה רנ"ג ברודר. אלא שאליבא דהגאון משאוול, בדבריו שצוטטו קודם, הטעים האדר"ת את קושייתו בצורה אחרת: הדין של ראש השנה אינו אלא ביום, שהרי כבר אמרו (ר"ה ח ב): "תנו רבנן: כי חק לישראל הוא משפט לאלהי יעקב, מלמד שאין בית דין של מעלה נכנסין לדין אלא אם כן קידשו בית דין של מטה את החדש", והרי קיימא לן (ר"ה כה ב) כי אין מקדשין את החדש בלילה.

נמצא איפוא כי אם בית דין של מטה אינם מקדשים את החודש אלא ביום, על כרחך אף הדין של ראש השנה הנעשה בבית דין של מעלה אינו אלא ביום. ואם אין הדין מתחיל מהלילה – סיים האדר"ת את קושייתו – כיצד מנתה זאת המשנה בין כל ראשי השנים אשר בהם קובע רב פפא כי המכנה המשותף שלהם היא חלותם בתחילת הלילה.

ומשקלול שתי נוסחאות השאלה עולה כי השאלה היא למעשה אחידה אלא שהיא מסתמכת על שתי מובאות שונות: השאלה היא כיצד יכול היה רב פפא לומר שהמכנה המשותף של ראשי השנים במשנה הוא היותם 'חיילו מאורתא', והלוא ראש השנה לשנים היינו לדין, והדין אינו מתחיל אלא ביום.

ומנין לנו שאין הדין מתחיל אלא ביום? על זה הביא רנ"ג ברודר את הגמרא במסכת עבודה זרה, שהדין הוא בשלוש שעות הראשונות של היום, ואילו הגאון משאוול הביא את הגמרא במסכת ראש השנה שדין בית דין של מעלה תלוי בקידוש החודש, והוא אינו נעשה אלא ביום.

לב בנים על אבותם!

ועלה בידי למצוא כי בקושיה זו מצויים לפנינו אב ובנו שראו את החידוש! כי האדר"ת כיוון בעצם הקושיה לדברי אביו הגאון רבי בנימין שאף הוא כבר נתחבט בזה, וכאן הבן שואל את שאלתו של אביו.

אלא שלמרבה הפלא בחר אביו של האדר"ת שלא לשאול את השאלה כמו שהיה מן הראוי לה, תוך היתר הנחת יסוד הקושיה על בסיס אחד מדברי הגמרות האמורים לעיל, בהם מבואר כי דין של ראש השנה מתחיל ביום. אין אבי האדר"ת מציב את השאלה אלא על חידושו של אחד מהאחרונים, חידוש גדול השנוי במחלוקת, והרי הוא משתמש בקושיה זו כדי להניחו בצ"ע. ומשכך, המעיין היטב בשאלה כפי שהיא יוצאת מפי אבי האדר"ת נגד אותו אחרון יראה לנכון כי לא עליו תלונתו כלל ועיקר, ושלא בצדק יצא כנגדו.

חידושו המופלג של רבי אבלי פאסוועלער

כך כותב הגאון בעל 'חיי אדם' (כלל כד ס"י):

"ובעשרת ימי תשובה מסיים 'המלך הקדוש'. ואם טעה וסיים 'האל הקדוש', אם נזכר בתוך כדי דבור ואמר 'המלך הקדוש' יצא ואם לאו צריך לחזור לראש התפלה... והגאון מוהר"ר אבלי פאסוועלער נ"י אמר כאן דין מחודש: שאם טעה בליל ראש השנה ולא אמר 'המלך הקדוש', אינו צריך לחזור, כדין טעה ולא הזכיר 'יעלה ויבוא' בליל ראש חודש שאינו צריך לחזור, מחמת שאין מקדשין את החודש בלילה, אם כן גם בליל ראש השנה הדין כן שאין צריך לחזור, עכ"ל הגאון הנ"ל."

הגאון רבי אבלי פאסוועלער, הלוא הוא רבה הנודע של העיר וילנא בדור-דעה של אחרי הגר"א, קובע ואומר כי דין זה שהטועה ואומר 'האל הקדוש' תחת 'המלך הקדוש' צריך לחזור לראש התפילה אינו אמור בליל ראש השנה! וטעמו ונימוקו עמו, שכשם שבליל ראש חודש אין השוכח 'יעלה ויבוא' צריך לחזור, כי אין מקדשין את החודש בלילה, ונמצא כי

עדיין אין דינו כראש חודש לכל דבר, אף ליל ראש השנה כן, וכל האומר 'האל הקדוש' אינו צריך לחזור.

זהו חידוש עצום ביותר דאיתבדר בבי מדרשא בשמו של הגאון רבי אבלי. וכבר נודע כי על 'דין מחודש' זה (כלשונו של החיי אדם) חורף הגאון רבי משה יצחק אביגדור מקובנא, בעל 'פרדס רימונים', משפט חריף ונוקב ביותר (ונדפסו דבריו בקובץ 'אורייתא' גליון טז עמוד לב):
"ואין כל חדש, ונעלם ממנו דברי תלמידי רבינו יונה ריש פרק תפילת השחר דצריך לחזור, ומצוה למחקו למען שלא יכשלו בו".

ואכן, על קושיה זו כבר עמדו רבים וטובים מגדולי האחרונים, ובראשם בעל שו"ת 'מים חיים' (או"ח סי' כב אות י) שאף הניח זאת בצ"ע: כיצד אישתימיתיה דברי תלמידי רבינו יונה (ברכות יט א מדפי הרי"ף) אשר בהם הובאה שיטה מסויימת הדומה לחידושו, ומפורש שם כי רבינו יונה דחה לשיטה זו בשתי ידיו, ומה היה לו להגאון רבי אבלי שציידד בשיטה דחוייה זו.

התמיהה העצומה על חידושו

ואלו הם דברי תלמידי רבינו יונה:

"ראית דמפרשי דדוקא בשאר ימים טובים, אבל ביום טוב של ראש השנה כיון שתלוי בראש חודש – אם טעה ולא הזכיר של יום טוב בערבית, אין מחזירין אותו - דכראש חודש דיינינן ליה.

ונוכל לומר שאע"פ שתלוי בראש חודש – כיון שהוא יום טוב ומצות יום טוב אלימא טפי שיש בה איסור מלאכה, משא"כ בראש חודש. ובתפילה גם כן אין אנו מזכירים עניין ראש חודש כלל, אלא ענין יום טוב, יותר יש לנו לדון אותו כמו יום טוב מלדון אותו כמו ראש חודש, ואם לא הזכיר בערבית מעין יום טוב מחזירין אותו".

הרי לנו כי אותם 'אית דמפרשי' רצו לומר ולחדש כעין דינו של רבי אבלי, ולדבריהם הגם שהטועה ולא התפלל בליל יום טוב את תפילת יום טוב צריך לחזור ולהתפלל, מכל מקום בראש השנה אין הדין כן, וזאת מפני שראש השנה הוא כראש חודש, והרי מי שלא הזכיר של ראש חודש בלילה אין צריך לחזור.

רבי אבלי אמר את דבריו כלפי הפרט של 'המלך הקדוש' וה'אית דמפרשי' אמרו את דבריהם כלפי הכלל של תפילות ראש השנה, אך הצד השווה שבשניהם הוא ברור: תפילות ליל ראש השנה הרי הם כתפילות ראש חודש, ועל כן אין צריכים לחזור עליהם, שהרי אין מקדשין את החודש בלילה.

אלא שרבינו יונה לא הסכים עם שיטה זו ודחאה לחלוטין, כי אמנם ראש השנה תלוי בראש חודש, אך לא ניתן לומר שראש השנה הוא כראש חודש לכל דבר, שהרי ראש השנה הוא גם יום טוב! הרי הוא אסור במלאכה כיום טוב! ועוד יותר מכך: בתפילות ראש השנה אין התייחסות להיות יום זה ראש חודש כי אם להיותו יום טוב. ואם כן, ודאי שגם ליל ראש השנה הוא כראש השנה לכל דבר, וראיה לדבר הוא היותו אסור במלאכה, והטועה ולא הזכיר זאת בתפילתו – חוזר לראש התפילה.

מפורש איפוא בדברי רבינו יונה כי תפילות ליל ראש השנה אין להם דין ליל ראש חודש כי אם דין ליל יום טוב! וראיה לדבר, הן מהיות הלילה אסור במלאכה והן מאי איזכור ראש חודש בתפילות. ועל כן, הטועה ולא הזכירם – חייב לחזור ולהתפלל!

ואם כן, טוענים האחרונים, כיצד סבר רבי אבלי שאם לא אמר 'המלך הקדוש' בליל ראש השנה אינו צריך לחזור ולהתפלל, כדין ראש חודש, וכיצד כתב על כך החיי אדם כי הוא דין מחודש, והלוא בעצם הדין כבר זכו ה'אית דמפרשי' אותם דחה רבינו יונה ואפקיה מבית מדרשא.

הנה רבו עד מאד המענות והפירוכות עליו

כאתנחתא זוטא, מעניין להביא כאן את מה שסיפר הגאון רבי משה מרדכי שולזינגר בספרו הידוע על הגאון הסטייפלער 'פניני רבינו הקהילות יעקב' ח"א עמ' יב:

"ולענין הדפסה היה [הגאון בעל קהילות יעקב] מאד מעודד לסדר עניינים לדרפוס ולהדפיסם. והיה אומר שדבר ראשון היא תועלת עצומה להמחבר עצמו, שעל ידי זה הוא משועבד לברר היטב את הענין עד תכליתו עד מקום שידו מגעת, דאם לא כן איך יתוב.

ופעם אמר לי במתיקות מיוחדת: הנה הגאון ר' אבלי פאסוולער זצוק"ל שהיה ראב"ד דוילנא בדור שאחרי הגר"א והיה משיב תשובות לאלפים לכל קצוי ארץ וים רחוקים, והיה מחדש עצום בתורה. ואמרו עליו שכד נח נפשיה שבק בתריה שקים מלאים חידושי תורה אבל לא הדפיס כלום בחייו וכל עמלו ויגיעו הנ"ל לא הגיע לידי הלומדים ומי יודע איה מקומו. ורק דבר חידוש אחד שהביא בשמו בספר 'חיי אדם'... ועל חידוש יחיד זה ממנו שהגיע לידיעת הלומדים הנה רבו עד מאד הטענות והפירוכות עליו ואילו כל השקים של חידושי תורה נפלאים שלו - לא ידע איש מקומם..."

וחידוש יחיד זה הוא-הוא החידוש עליו אנו דנים כאן ובקושיה העצומה שנאמרה עליו. ברם יצוין כי בשנת תשס"ג הוציא 'מכון ירושלים' ספר 'באר אברהם' – אסופה ענקית מתורתו של רב האי גאון וצדיק שנשתמרה בכתב יד קדשו. ולא זו אף זו, אלא שייחדו בסוף הספר קונטרס מיוחד ושמו יקבנו 'ליקוטי נסכא דרבי אבא' אשר בו אספו מתורתו שנדפסו בספרים שונים.

אך אחרי ככלות הכל, אין ספק כי חידוש זה על אמירת 'המלך הקדוש' בליל ראש השנה הוא חידושו המפורסם ביותר של רבי אבלי, והוא הידוע ביני עמודי דגרסי.

שרירין וקיימין ומאירין כשמש בצהרים

וזאת נחמתנו – הא דקיימא לן (חולין ז א) שתלמיד חכם שאמר דבר הלכה, אין מזיחין אותו, ואמרי לה, אין מזניחין אותו. ואף בדבר הלכה מחודש זה, אשר יצא מפה קדוש הגאון רבי אבלי אמורים דברים אלה. ואכן, כמה נאים הם דברי הגאון רבי שלמה הכהן מווילנא אשר הצדיק את הצדיק ותיריך את שיטת רבי אבלי כמין חומר.

וכך הוא שכתב בספרו שו"ת 'בנין שלמה' (תיקונים והוספות, סימן יח):

"ואמנם לענ"ד נראה דדברי הגאון מוה"ר אבלי ז"ל שרירין וקיימין ומאירין כשמש בצהרים ואינו ענין כלל לדברי תלמידי רבינו יונה הנ"ל. והוא בהקדם הטעם שתקנו חז"ל לומר 'המלך הקדוש' ו'המלך המשפט', דידוע משום שהם ימי דין ומשפט והקב"ה שופט אז את כל העולם כולו, ומזה הטעם נמי תקנו חכמים לומר פסוקי מלכות בראש השנה.

והנה כבר שנינו בברייתא... מלמד שאין בית דין של מעלה נכנסין לדין אלא אם כן קדשו בית דין של מטה את החודש. והיוצא לנו מברייתא הזו דאין מתחיל הדין ברה"ב בית דין של מעלה רק ביום לאחר שקדשו ב"ד שלמטה את החודש.

ועל פי הצעה זו יפה כתב הגאון הנ"ל דבלילה אם שכח 'המלך הקדוש' אין צריך לחזור, דאף שכבר נכנס יום טוב ואסור במלאכה, מכל מקום לענין 'המלך הקדוש' שאני, דתליא בדין והדין תליא בקידוש החודש ודמי ממש ליעלה ויבוא של ראש חודש".

כמה היטיב מרא דשמעתתא, הגאון רבי שלמה הכהן, להגדיר את מתיקות הדברים: 'דברי הגאון מוה"ר אבלי ז"ל שרירין וקיימין ומאירין כשמש בצהרים'. כי אכן אין כל קשר בין חידושם של ה'אית דמפרשי' הדחוי על ידי רבינו יונה, לבין חידושו של רבי אבלי שהתקבל על ידי החיי אדם, ולא קרב זה אל זה.

מפליא רבי שלמה הכהן וטוען בדבריו הנכוחים: ודאי שנאמנו דברי רבינו יונה כי ליל ראש השנה כמוהו כיום ראש השנה, שהרי היום טוב ואיסור המלאכה שבו מתחילים מהלילה, ודין הטועה בתפילה בלילה כדין הטועה בתפילה ביום – שחייב לחזור ולהתפלל.

אולם רבי אבלי דיבר על פרט מסוים שהוא יוצא מן הכלל: אמירת 'המלך הקדוש'! שכן אמירת 'המלך הקדוש' אינה קשורה ליום טוב של ראש השנה, כי אם לענין שונה, החלוק ממנו ביסוד דינו, והוא: דין של ראש השנה! שביום זה דן הקב"ה את יצוריו וכל באי עולם עוברים לפניו כבני מרון. ורק מחמת דין זה הוא שטבעו חכמים את מטבע הברכה של 'המלך הקדוש'.

ומחמת שאין ברכה זו תלויה ועומדת אלא בדין של ראש השנה, שפיר קאתי רבי אבלי ומתניתא בידיה, לחדש שמחמת שאין מקדשין את החודש בלילה, הרי גם אין בית דין של מעלה נכנסים לדון בלילה, ולכן אם לא הזכיר את 'המלך הקדוש' אינו צריך לחזור ולהתפלל. וזה מתוק מדבש!

ההבדל בין התפילה להזכרת 'המלך הקדוש'

כבר בימי חייו של רבי אבלי היו חכמי הדור עסוקים בשמועתו זו. החיי אדם ציטטו בעודו מצוי בחיים חיותו, ואנו גם מוצאים את הגה"ח רבי נחמיה מדובראוונע בעל שו"ת 'דברי נחמיה' ('או"ח סי' מו) כותב אל חכם אחד את תמיהה זו מדברי רבינו יונה. והוא מוסיף לומר לו, שמכיון שענין זה נוגע בהלכה למעשה בעניינא דיומא, הרי הוא מבקשו כי יואיל נא לשאול את 'פיו הקדוש' של רבה של ווילנא, איך יפרנס את דברי רבינו יונה 'והוא יעמידנו על דבר אמת להלכה ולמעשה'.

לא ידוע לנו מה היה בסופה של שליחות זו, האם היא נעשתה ומה השיב רבי אבלי על שאלה זו. אולם לימים הופקדה מלאכת סידור ועריכת המפתחות לספר זה בידי הגאון רבי שלמה הכהן מווילנא, והנה אנו מוצאים כי בפתח הספר הוא הציב הגהה לספר בה הוא עומד על עניין זה, ושוב הוא חוזר וכותב את תירוצו הנפלא כיד ה' הטובה עליו.

שוב ראיתי ככל הדברים האלה בספר 'יד שלוחה' (לר"ב לוין, דרוש ח) אשר כותב כך, ומסיים: "ונהירנא כד שכיבנא יצא הגאון בעל חיי אדם לקראתי שהצלתי מהשגות הגאונים ולא לשווייה טועה חלילה, ושלום על גאוני ישראל". ולימים גם מצאנו כי אף הגאון רבי משה פיינשטיין כיון לתירוצו זה של הגאון רבי שלמה הכהן ואף הוא חילק בין הדברים בספרו שו"ת 'אגרות משה' (ח"א סי' קע).

וניכרים דברי אמת כי לא נעלם מרבי אבלי דברי רבינו יונה ועינו כיונים על אפיקי דברי רבותינו הראשונים, אלא שרבי אבלי סבור היה כחילוק האמור, כי אין דברי רבינו יונה אמורים אלא בתפילת ראש השנה, שהוא מדין יום טוב שתחילתו כבר בלילה, מה שאין כן הזכרת 'המלך הקדוש' אינה תלויה אלא בדין שהוא אינו בלילה.

דברי אבי האדר"ת: 'דין מחודש' או לא

עתה, אחרי שבררנו הדק היטב את דברי הגאון רבי אבלי, לך נא ראה את דברי אבי האדר"ת, הגאון רבי בנימין, בדבריו האמורים על עניין זה, בספרו 'עיני בנימין' (ברכות ל ב, עמוד קלא מדה"ס)

"ויעוין בדברי תלמידי ה"ר יונה בכאן שכתבו דאם התפלל של חול בליל ראש השנה דאין מחזירין מהאי טעמא דאין מקדשין את החודש בלילה. ובספר חיי אדם הביא בשם הג"ר אבלי פאסוועלער ז"ל דין מחודש זה ולא זכרו שניהם דברי התהר"י. ולע"ד צ"ע טובא דהא בר"ה (ז ב) אמרינן 'מידי דחייל מאורתא הוא דקחשיב', ולדבריו גם ראש השנה לא הוי מידי דחייל מאורתא".

ראשית כל אנו רואים כי אבי האדר"ת מעיר כיצד לא זכר רבי אבלי שדבריו כבר נאמרו על ידי תלמידי רבינו יונה, וכיצד בזה הוא תמה על החיי אדם שהגדיר הלכה זו כ'דין מחודש' בעוד ששיטה זו כבר סוברת כן ואין כל חדש.

ויש בכך מן התימה, שבמקום להעיר ממסקנתו של רבינו יונה המנוגדת לאותה שיטה שלדבריו היא שיטת החיי אדם בשם רבי אבלי, אין הוא מעיר אלא על כך שכבר קדמו אותם, ועדיפא מיניה הוי ליה להקשות, וכמו שהקשו כל האחרונים, מכך ששיטה זו נדחתה על ידי רבינו יונה.

ולעצם ההערה ברור שאף היא מיושבת ממילא בהסברו של רבי שלמה הכהן מווילנא: אכן זהו דין מחודש! תלמידי רבינו יונה לא דברו אלא על מכלול תפילת ליל ראש השנה – ודבריהם אכן דחויים כמו שהשיבם רבינו יונה. לעומת זאת, רבי אבלי אכן הגה 'דין מחודש' ב'המלך הקדוש', שכאמור הוא דין הנפעל ויוצא מהמשפט שיש ב'יום' ראש השנה.

קושיית אבי האדר"ת מהא ד'חייל מאורתא'

לאחר מכן פונה אבי האדר"ת להקשות על דברי רבי אבלי, אשר לדבריו כך גם סברו תלמידי רבינו יונה, וכך היא טענתו: הרי מדבריהם עולה כי ראש השנה אינו 'חייל מאורתא', שהרי כלל הוא שקבעו כי מי שבליל ראש השנה לא התפלל תפילת יו"ט או לא אמר המלך הקדוש אין צריך לחזור לראש התפילה, לפי שראש השנה כראש חודש דמיא אשר אין מקדשין את החודש בלילה, ואין מהות ראש השנה אלא ביומו.

ואם כן שלדבריהם מהות ראש השנה אינה מתחילה בלילה – טוען אבי האדר"ת – מה יענו לדברי רב פפא המפורשים בהם הוא קובע כי אין המשנה מונה בראשי השנים כי אם מירי דחייל מאורתא, וראש השנה לשנים הוא אחד מהמנויים במשנה, ואם אכן אין מהות ראש השנה מתחילה מהלילה כי אם מהיום, כיצד ראש השנה לשנים מנוי במשנה. ועל קושיה זו מסיים אבי האדר"ת כי הוא 'צריך עיון טובא'.

לא עליהם תלונתו

ולדידי, עיקר חסר מן הספר ולא ירדתי לסוף כוונת אבי האדר"ת בקושייתו זו על רבי אבלי ותלמידי רבינו יונה, גם לפי הבנתו כי שניהם אמרו דבר אחד: הלוא גמרא ערוכה היא כי אין מקדשין את החודש בלילה, וכיוצא בזה מפורש בגמרא שדין בית דין של מעלה אינו מתחיל עד שמקדשין את החודש, ועל כך אין כל חולק. כך שלמעשה עצם גמרות אלו כבר סותרים את דברי רב פפא שראש השנה לשנים 'חייל מאורתא', וכפי שכבר הקשה האדר"ת עצמו, ואין לקושיה בסיסית זו כל שייכות עם חידושם ההלכתי של תלמידי רבינו יונה ורבי אבלי, שהרי אין דבריהם אלא הלכה הנגזרת מדברי הגמרא, והקושיה כבר מצויה ועומדת בעצם דברי הגמרא.

ומלבד זאת, אין כל מקום לשאלה שכזאת שהיא כקם ליה בדרבה מיניה: הלוא שיטתם מופרכת בלאו הכי, כמו שהקשה רבינו יונה עצמו מכך שהיום טוב מתחיל מהלילה לכל דבר, וליל ראש השנה יש בו את כל דיני יום טוב כאיסור מלאכה וכו', כך שבכלל מאתיים מנה הוא לדון על פרט מסוים זה שאמרו שראש השנה חייל מאורתא בעוד שהראיות לכך שעצם יום טוב של ראש השנה מתחיל כבר מהלילה בנויות על עיקר הדין של איסור מלאכה וכיוצא בזה.

וכל זאת הוא כמובן אם נאמר כהבנתו של אבי האדר"ת שדברי רבי אבלי ותלמידי רבינו יונה עולים בקנה אחד, שכן אילו נבאר את דברי רבי אבלי כהבנת רבי שלמה הכהן, שזוהי הלכה האמורה דווקא ב'המלך הקדוש' כתוצאה מהדין והמשפט שאינו מתחיל אלא בבוקר, הרי שבדאי אין מקום להקשות על רבי אבלי אלא על הגמרא עצמה.

שהרי רבי אבלי ודאי סובר שליל ראש השנה הוא יום טוב לכל דבר, ואין ספק כי הוא חל מאורתא. וכל חידושו אינו אמור כי אם על פרט מסוים זה שהדין אינו נעשה כי אם בבוקרו של ראש השנה – מציאות המבוססת על גמרות ערוכות. כך שקושיה מדברי רב פפא הטוען כי ראש השנה לדין 'חייל מאורתא' יש לה להיות מופנית על הגמרות עצמם בהם נאמר אחרת, כפי שאכן עשה בנו האדר"ת, ומה לו כי ילין על רבי אבלי.

ולנידון דידן נמצאנו למדים כי את תורף שאלת האדר"ת כבר שאל למעשה אביו הגאון רבי בנימין, אלא שבעוד שאצל אביו אין הדברים ברורים ומחווירים כפי שהארכנו עתה, הרי שהאדר"ת ערך וסידר את קושייתו כהוגן ובשפה ברורה: דין של ראש השנה אינו אלא ביום, כמוכח מדברי הגמרא. אם כן ראש השנה לשנים – לדין אינו חייל מאורתא, וכיצד מנתה זאת המשנה בין ראשי השנים, בעוד שרב פפא מדגיש כי הקריטריון להיכלל במשנה הוא דווקא מי שחייל מאורתא.

...

מעשה בחסיד שלן בבית הקברות בראש השנה

אפס כי בשונה מכל האמור עד כה כדבר פשוט כי אין דין ראש השנה מתחיל אלא בבוקר, הרי שמוטלת עלינו חובה להדגיש כי יש בנמצא גמרא מפורשת ממנה עולה כי דין של ראש השנה מתחיל כבר בלילה! מה שמצד אחד יכול לכאורה לסייע בידינו בפתרון שאלתו של האדר"ת, אך מצד שני הרי זה עומד בסתירה מוחלטת לכל המובאות שהבאנו לעיל, מהם עולה באופן מוכרח כי אין דין ראש השנה אלא בבוקר.

כך שנינו במסכת ברכות (יח ב):

"מעשה בחסיד אחד שנתן דינר לעני בערב ראש השנה בשני בצורת והקניטו אשתו והלך ולן בבית הקברות. ושמע שתי רוחות שמספרות זו לזו, אמרה חדא לחברתה: חברתי, בואי ונשוט בעולם ונשמע מאחורי הפרגוד מה פורענות בא לעולם... אמרה לה חברתה: חברתי, מה שמעת מאחורי הפרגוד? אמרה לה: שמעתי, שכל הזורע רביעה ראשונה ברד מלקה אותו... לשנה האחרת הלך ולן בבית הקברות, ושמע אותן שתי רוחות שמספרות זו עם זו. אמרה חדא לחברתה: בואי ונשוט בעולם ונשמע מאחורי הפרגוד מה פורענות בא לעולם... אמרה לה חברתה: חברתי, מה שמעת מאחורי הפרגוד? אמרה לה: שמעתי, שכל הזורע רביעה שניה שדפון מלקה אותו... לשנה האחרת הלך ולן בבית הקברות ושמע אותן רוחות שמספרות זו עם זו. אמרה לה: חברתי, בואי ונשוט בעולם ונשמע מאחורי הפרגוד מה פורענות בא לעולם. אמרה לה: חברתי, הניחיני, דברים שביני לביניך כבר נשמעו בין החיים".

מפורש כאן שבליל ראש השנה, שנה אחר שנה, שמעו הרוחות מאחורי הפרגוד את גור דין הפורענות שנגזר על העולם. ולכאורה אין הדבר ייתכן אלא אם כן דין של ראש השנה הוא כבר בלילה, ועל כך מקשה הערוך לנר (ר"ה טז א): הלוא להדיא שנינו כי אין הדין אלא ביום ולא בלילה, וכמו שהבאנו לעיל, ומה שמועה שמעו ובאו כשהדין עדיין לא היה.

והיא קושייה חמורה

ראש המדברים בשאלה זו הוא הגאון רבי יוסף ענגיל אשר בספרו 'גליוני הש"ס' (ברכות שם) מתייחס לדברי הגמרא הללו, והוא כותב כי מפי השמועה הגיעה אליו שאלה זו, אותה הוא מגדיר כ'קושייה חמורה':

"שמעתי להקשות דהא אין בית דין שלמעלה נכנסין לדין אלא אם כן קידשו בית דין שלמטה את החדוש כמבואר בר"ה, והרי אין מקדשין את החדוש בלילה כמבואר לקמן, ואם כן הא אין דין כלל למעלה בליל ראש השנה רק ביומו, ואיך שמעה בליל ראש השנה גזירה שכל הזורע כו' – כך שמעתי להקשות, והיא קושיה חמורה".

בדבריו שם מציג הגר"י ענגיל צדדים נוספים למטבע זו של אימתי הוא דין של ראש השנה. הוא מדייק את לשון הגמרא (ר"ה טז ב): "אמר רבי כרוספדאי אמר רבי יוחנן: שלשה ספרים נפתחין בראש השנה, אחד של רשעים גמורין, ואחד של צדיקים גמורין, ואחד של בינוניים. צדיקים גמורין - נכתבין ונחתמין לאלתר לחיים", שלכאורה משמע מכך שהצדיקים נכתב ונחתם דינם לאלתר – תיכף ומיד בתחילת ראש השנה. אולם הוא דוחה כי יתכן שהכוונה היא לאלתר עם פתיחת הספרים, ואילו הספרים אינם נפתחים כי אם ביום.

עוד מקבילה מעניינת כותב הגר"י ענגיל: 'ואני מוסיף' את האמור במסכת בבא בתרא (י א): "כי הא דבני אחתיה דרבן יוחנן בן זכאי חזא להו בחילמא דבעו למיחסר שבע מאה דינרי". מתי היה חלום זה? רש"י כותב: "חזא להו בחלמא - במוצאי יום הכפורים". ובהגהות הב"ח תימן הגירסה: "במוצאי ראש השנה". מסביר איפוא הגר"י ענגיל כי בכוונה תחילה כתב רש"י כי היה זה בליל מוצאי ר"ה ולא בליל ר"ה עצמו:

"ונראה גם כן טעם רש"י שפירש כן ופשיטא ליה שהיה החלום במוצאי ר"ה ולא בליל ר"ה, והיינו משום דבליל ר"ה הא אין הדין כלל למעלה, ואי אפשר שהיה אז החלום שראה בחלומו שנגזר עליהם מלמעלה גזירת חסרון שבע מאות דינרי, ועל כרחק דהיה החלום רק במוצאי ראש השנה, שהיה הדין כבר ביום ר"ה אחרי קידוש החדוש וראה בשינתו בליל מוצאי ר"ה בחלומו מה שנגזר כבר בדין הר"ה ביומו".

סוף דבר שהגר"י ענגיל מניח את קושיה זו ששמע, כיצד הרוחות שמעו בליל ראש השנה את הדין בעוד שהדין אינו כי אם ביום, בצריך עיון.

לא היה זה כי אם במוצאי ראש השנה

תירוץ מפתיע לשאלה זו כותב הגה"ק רבי חיים אלעזר ממנוקאטש בספרו 'דברי תורה' (ח"א אות סד), בהקדימו את דברי הזוהר הקדוש (פרשת תרומה, קמב א) כי במוצאי ראש השנה משוטטות הרוחות לדעת מה נשפט העולם ביום הדין, ולפי זה הוא מסביר שאף מעשה דחסיד זה לא היה כי אם במוצאי ראש השנה:

"ובזה מיושב שפיר מה שהקשו המפורשים במסכת ברכות, מעשה בחסיד אחד וכו' והלך ולן בבית הקברות... והקשו דהא הדין בר"ה הוא רק בבוקר, בתלת שעי קמיתא (כדאמרינן בע"ז דף ד, ופסקינן בש"ע) ואיך ידעו הרוחות בלילה הקודם (היינו ליל ר"ה) מה יגזרו למחר, אטו נביאות הנה.

ותירצו בדוחק גדול, דשמעו מכריזין מה יגזרו למחר. וזהו קשה ואינו מתקבל על הלב כלל, ותמהני שלא ראו דברי הזוה"ק אלו כי רק בלילא דנפקא יומא דינא ר"ה (דהיינו במוצאי ר"ה) הולכות הרוחות ומשוטטות למשמע מה דינא אתגזר,

והיינו כדברי הגמרא ברכות, רק בזה מפורש דבמוצאי ר"ה אחרי ששמעו מה נגזר היום ולא קשה מירי.

וכן נראה הפירוש בש"ס ברכות דלא קאמרינן שם ששמע בליל ר"ה רק שהקניטתו אשתו בשביל שנתן דינר לעני בערב ר"ה (ועל כרחך הדינר נתן בערב ר"ה ולא בר"ה כשאסור משום מוקצה) והלך ולן בבית הקברות. ומזה שפטו ללמוד המפרשים שהלך מיד בליל ר"ה ללון שם, ועל כן הקשו כנ"ל, אבל באמת אין ראייה שהלך בליל ר"ה, וי"ל כי ביום דר"ה לא רצה להתקוטט ולא השיב לה, וגם בליל ר"ה לן בבית הכנסת או בבית המדרש (ובזה מיושב קושית המפרשים איך עשה כזאת בליל ר"ה ללון בבית הקברות) ובמוצאי יו"ט הלך ולן בבית הקברות ושמע הרוחות שמספרות מה שנגזר כבר ביום היינו ר"ה, כנזכר מהזוה"ק, וגם בגמרא לא נמצא שהיה בליל ר"ה ולא קשה כנזכר".

וכיוצא בזה תירץ הגר"א מוילנא בספרו אמרי נועם:

"והלך ולן בבית הקברות – פירוש: בליל שני של ראש השנה, דאי בלילה הראשון הא אכתי לא נגזר ומנא הו ידעי".

עוד תירוצים נפלאים בזה

וראיתי להגאון רבי יוסף שווארץ שהביא בספרו שו"ת 'ויצבור יוסף' (סי' ל) כמה מתירוצי חכמי דורו. ראשית הוא מביא שעוררו רבי זאב וואלף וייס אל דברי התוספות (ר"ה טז א ד"ה בפסח) הדנים כיצד שמע חסיד זה בראש השנה את גזרי הדין העוסקים בתבואה, והלא שינו כי בפסח הוא שנידונים על התבואה. ומתריך תוספות: "ושמא בשמים בר"ה היו מזכירים דין הנגזר בפסח". ואם כן אפשר לומר גם לנידון דידן: אכן אין דנים אלא ביום, אולם את מה שכבר נגזר בפסח יכולים היו לשמוע אף בליל ראש השנה. (וכבר קדמו בזה הערוך לנר בהמשך דבריו המובאים לעיל).

עוד הביא כי הגאון רבי חיים צוקער רבה של בערגסאז תירץ לו כי משכחת לה אופן בה כבר ידונו בית דין של מעלה בליל ראש השנה, לפי מה שכתב הרמב"ם בפירוש המשניות (ר"פ ראוהו ב"ד) כי אם נראה הירח בערבית יום כ"ט, קודם צאת הכוכבים כשעדיין יום, יכולים בית דין לקדש את החודש תיכף ומיד. נמצא שאם כל הסיבה שאין דין של מעלה בלילה הוא מפני שלא קדשו ב"ד של מטה את החודש, הרי שמצאנו אופן בו כבר קדשו ב"ד את החודש מבעוד יום, ושפיר יכולים ב"ד של מעלה לדון, ובשנים שאירע כך היה המעשה ששמעו הרוחות את גזר הדין.

ובשמו של רבי יצחק יעקב ווייס – הלוא הוא הגאון שנודע לימים בספרו שו"ת 'מנחת יצחק', הביא לתרץ ע"פ סברא חדשה אותה העלה הגאון רבי אפרים זלמן מרגליות בהקדמת ספרו שו"ת 'בית אפרים' (על או"ח) לפיה אפשר לומר שדין זה שקביעות המועדות נתונה בידי בית דין של מטה, אפילו שוגגין ואפילו מזידין, היא רק כלפי הנהגת בני ישראל שלא יתקלקלו המועדות. אולם בית דין של מעלה נוהג את ר"ה ויוה"כ לפי זמנו האמיתי.

ומה שאמרו כי אין ב"ד של מעלה נכנסין לדון אלא אם כן קדשו ב"ד של מטה, הוא דווקא כשקדשו את החודש בזמנו כראוי.

ולפי זה טען המנחת יצחק יתכן כי בשנים הללו שהרוחות שמעו את גזר הדין בליל ראש השנה היה זה כשלא קדשו ב"ד את החודש בזמנו כשוגגין או כמזידין, ונמצא כי הראש השנה האמיתי כיום הדין של בית דין של מעלה כבר היה קודם לכן, ושפיר יכלו בליל ר"ה לשמוע את גזר הדין.

וממוצא דבר כל המשא ומתן האמור עד כה אתה יודע ומשכיל כי הסכמת המפרשים היא איתנה וברורה כי אין דין של ראש השנה כי אם ביום, אלא שמצאנו אופן אחד בו להלכה יכול הדין להיות בלילה, והוא אם בית דין קדשו את החודש בערבית יום כ"ט מבעוד יום. ומלבד כי צריך עיון האם אכן בגוונא שכזאת יהיה בפועל הדין בלילה, או שלא פליג והדין יהיה בבוקר כמו בכל שנה, הרי שלנידון דידן יש להסתפק האם זה מעלה ארוכה ליישוב קושית האדר"ת, כי אם כי מצד אחד ייתכן לדין של ראש השנה לחול כבר בלילה, אולם הלוא באופן הרגיל אינו אלא בבוקר ואינו חייל מאורתא.

שוב ראיתי להגאון הרוגאצובי בעל 'צפנת פענח', הן בספרו על הרמב"ם (פ"ב מהלכות קדה"ח ה"ט) והן בספרו על התורה (שמות יב ב ועיין שם בהערה סה) שכפי הנראה רמז לקושייה זו של האדר"ת, ותירצה עם דברי הרמב"ם הנזכרים, כשדעתו ברורה שמחמת שמשכחת לה אופן בה יקדשו ב"ד את החודש בלילה ויוכלו בית דין של מעלה לדון בלילה, שוב זה נחשב כמאן דחייל מאורתא.

* * *

תירוץ האדר"ת ודחייתו

הגאון משאוול, בהביאו את דברי האדר"ת הרי הוא ממשיך ומביא דחיה לתירוץ אותו היה אפשר לומר כאן, כשנראה מהרצאת הדברים שהאדר"ת עצמו הוא אשר הציע את התירוץ ואת דחייתו. ואלו דבריו: "ואף למאן דאמר דאומות העולם דנין בלילה, מכל מקום לתוספות (לקמן ח א) דלמלכי עובדי כוכבים לא מיירי".

מסתבר כי האדר"ת העלה בדעתו כי יתכן לתרץ את קושייתו לפי דברי חז"ל הידועים בתלמוד הירושלמי (ר"ה פ"א ה"ג): "אמר רבי לוי: 'והוא ישפוט תבל בצדק ידין לאומים במישרים' הקב"ה דן את ישראל ביום - בשעה שהן עסוקין במצות, ואת האומות בלילה - בשעה שהן בטילין מן העבירות", וכן הוא בבראשית רבה (נ ג).

אם כן - הבין האדר"ת - ייתכן יהיה לתרץ כי כל האמור על הדין שאינו אלא בבוקר של יום ראש השנה, אינו אמור כי אם על דינם של ישראל, אולם דינם של אומות העולם הרי כבר מתחיל מהלילה, ועל כן יום הדין בכללותו נחשב לחייל מאורתא.

אולם הוא תיכף דוחה זאת שהרי בעלי התוספות קובעים כי אין התנא של המשנה מתייחס כלל לאומות העולם, וכלשונו (ר"ה ח א ד"ה רב חסדא): "הא דלא תנא תשרי ראש השנה

למלכי אומות העולם - משום דבאומות העולם לא קמייירי, ואם כן אף לנידון דידן אין לנו להתייחס אלא לדינם של ישראל, והם הלוא נידונים ביום.

עיון בדחיית האדר"ת

והנה בתירוץ זה ודחייתו יש לזון בכמה אנפי. ייתכן לומר שכל מה שאמרו תוספות כי באומות העולם לא קמייירי אינו אמור אלא בדבר שהוא מיוחד אך ורק לאומות העולם, שבזה אכן לא חפץ היה התנא לעסוק, אולם דין של ראש השנה הרי הוא משותף גם לבני ישראל וגם לאומות העולם, וכל באי עולם יעברון לפניו כבני מרון, כך שאין כל סיבה לומר שדין של ראש השנה אינו חייל מאורתא מחמת שתחילתו הוא לאומות העולם, שהרי בסופו של דבר נמצא שכל היום כולו הוא יום דין, תחילתו באומות העולם וסופו בבני ישראל.

כך שדחיית האדר"ת לתירוצו יש לזון בה והיא חוזרת ונראית כאמור. אך מאידך גיסא ניתן לפקפק בה באופן אחר, והוא לפי מה שאמרו בבבלי (ר"ה ח ב): "תניא אידך: 'כי חק לישראל הוא' אין לי אלא לישראל, לאומות העולם מנין - תלמוד לומר 'משפט לאלהי יעקב'. אם כן מה תלמוד לומר 'כי חק לישראל' - מלמד שישראל נכנסין תחילה לדין".

מפורש איפוא בדברי הבבלי כי בני ישראל נידונין קודם לאומות העולם, ולא אחריהם כדברי הירושלמי. כך שלפי פשוטו אין אנו יכולים לתרץ את קושיית האדר"ת בדברי הבבלי עם שיטת הירושלמי שאומות העולם נידונין בלילה, שהרי הבבלי להדיא אינו סבור כך ולדעתו בני ישראל – הנידונין ביום – נידונין לפני אומות העולם.

שוב ראיתי בספר 'בית פרץ' (זולקווא תקי"ח. דרוש יט - לראש השנה, דף מו טור ג) שבקש להשוות את דברי הבבלי והירושלמי, וכתב כי כדי שיעלו דברי הבבלי והירושלמי בקנה אחד לפיכך ישנם שני ימים של ראש השנה, כך שדינם של ישראל הוא ביום הראשון, ואילו דינם של אומות העולם הוא בלילה שאחריו. וכן ראיתי לעוד רבים מהאחרונים שכתבו כן (ראה להגאון רבי אלעזר פלקלס בספרו שו"ת 'תשובה מאהבה' יו"ד סי' תכו ובספרו 'עולת חודש' ח"א דרוש מילי דשמיא – ג, מאמר קג, ובספר 'מתא דירושלים' על הירושלמי שם, ובספר 'שפתי חכמים' על הבבלי ר"ה ח ב בשם החתם סופר).

וכמובן שאף לפי דבריהם שאין הבבלי פליג על הירושלמי עדיין אי אפשר לומר כתירוץ האדר"ת, שהרי בלילה הראשון של ראש השנה אין כל דין, לא לישראל ולא לאומות העולם, ונמצא כי אין זה חייל מאורתא.

הקושיה ותירוצה כבר מצויים בספר 'זהב טהור'

וראה זה חדש אשר מצאתי בספר 'זהב טהור' (להגאון רבי ברוך מזאמושטש, זולקווא תקל"ה, בדרשה לשבת שובה שבתחילת הספר) אשר הוא הגבר כבר קדם וזכה בקושייתו העצומה של האדר"ת, אלא שבתחילה הוא מציב את קושייתו רק על דברי הירושלמי שדינם של אומות העולם בלילה ושל ישראל ביום, והוא מקשה דאם כן, שאין דינם של ישראל אלא ביום, נמצא כי אין 'ראש השנה לשנים' - לדין חייל מאורתא.

והנה ציר תירוצו של בעל 'זהב טהור' על קושייתו טובב אכן על דברי התוספות שהביא הגאון משאוול בשם האדר"ת שבאומות העולם לא קמיירי, וכתב שעל כרחנו יש לנו לומר שהסובר ש'ראש השנה לשנים' היינו 'לדין' סובר שהתנא של המשנה מיירי אף באומות העולם. ואילו דברי התוספות אמורים לפי החולק וסובר שאין 'ראש השנה לשנים' פירושו 'לדין'.

ועוד הוסיף בעל 'זהב טהור' וכתב את דברי הבבלי, שישראל נכנסים תחילה לדין, ואף הביא את דברי הבבלי, הן במסכת ע"ז כלפי שלש שעות הראשונות והן במסכת ר"ה כלפי כניסת בית דין של מעלה לדין, שמתוך דבריהם עולה שאין הדין נעשה אלא ביום, ובזה דחה את התירוצו שהוא חייל מאורתא לפי שאומות העולם נידונים בלילה, ע"ש בעומק פלפולו.

נמצא כי בעצם הקושיה של האדר"ת, שכפי הנראה כבר הקשה כן הרוגאצובי וכאמור לעיל, הנה כבר קדם לשניהם וזכה בה הגאון בעל 'זהב טהור'. ואף את התירוצו מכך שאומות העולם נידונים בלילה דחה בשני ידיו, הן כהאדר"ת להשיטה שבאומות העולם לא קמיירי, והן כדברינו שמדברי הבבלי נראה שלא כהירושלמי. והרי הקושיה במקומה עומדת.

* * *

תירוצו של הגאון רבי ישראל סלנטר

כפי שכבר הבאנו לעיל, את קושייתו זו הציע האדר"ת בפני גאוני דורו. על אחד לפחות אנו יודעים כי לא השיבו מאומה, הרי הוא 'הגאון רבי אייזיק מסלונים' – הלוא הוא הגאון הנודע רבי יהושע אייזיק שפירא, רבה של סלונים ובעל 'עמק יהושע' ושאר ספרים, הידוע בכינויו: רבי אייזיל חריף.

לעומתו, הגאון רבי ישראל סלנטר, באותה פגישה שנערכה עם האדר"ת בשנת תרכ"ט ואשר עליה סיפרנו בתחילת המאמר, שמע את שאלת האדר"ת והשיבו 'שלמעלה אין מחוסר זמן' - ההתנהלות בעולמות העליונים אינה דומה כלל למה שהיא בעולם הזה. המגבלה של הזמן אין היא אלא מגבלה גשמית, ומשכך היא מצויה דווקא בעולם הזה. בעולמות העליונים מצוי הכל בחטיבת זמן אחת, ללא עבר הווה ועתיד, ומפני כן הוא מצוי למעלה מן הזמן.

כפי הנראה התכוון רבי ישראל סלנטר לומר שאם כי במבט מלמטה למעלה נראה כאילו יש כאן יום ולילה, ואין בית דין של מעלה נכנסים לדון עד בוקרו של יום, מה שמעורר לנו את הבעיה שאין הדין חייל מאורתא, מכל מקום בהסתכלות האמיתית שהיא מלמעלה למטה אין מקום להבדל בין הלילה להיום, העבר ההווה והעתיד מצויים באותה נקודה, ולכן אין מניעה לומר שהדין הוא חייל מאורתא.

אם זהו התירוצו נקל לשער ולהבין מפני מה מיאן האדר"ת להתרצות ולקבל את תירוצו של רבי ישראל סלנטר. אכן, אין ספק כי הרעיון צודק בבסיסו, ובעולמות העליונים אין מגבלה של זמנים וכיוצא בזה. אולם כאן, בעולם הזה, הלוא אנו רואים ללא הרף, הן במובאות שהזכרנו לעיל והן במקומות נוספים, כי הזמן וכל ההלכות הנגזרות מכך קשורים באופן ברור לזרימת הזמן בעולמות העליונים.

כך למשל אנו קובעים שדווקא בשעות מסוימות אין לו לאדם להתפלל מוסף של ראש השנה ביחידות כמו שהבאנו לעיל, ואין אנו אומרים זאת גם על שאר השעות, בתואנה כי בשמים

הוא למעלה מן הזמן. ועל כרחננו, הגם שברובד העליון של הדברים אמנם ההתנהלות היא למעלה מן הזמן, אך עדיין יש משמעות לזמנים כמו שהם מוכרים לנו על כל המשתמע מכך.

ובשורש עניין זה השווה לדברי אדמו"ר הזקן בשו"ע הרב (או"ח מהדרו"ת, סימן א סעיף ח):

"וזמן חצות לילה הוא שיהיה בקיץ ובחורף, לעולם י"ב שעות אחר חצי היום שהוא אמצע הלילה ממש, והיא עת רצון למעלה בכל זמן ובכל מקום.

ואף שהימים והלילות משתנים לפי האקלימים וריחוק המדינות זו מזו ממזרח למערב, אין בכך כלום. וכמו זמן קריאת שמע ותפילה וזמן כניסת שבת וי"ט שהוא גם כן בכל מדינה ומדינה לפי זמן הימים והלילות שלה, כי עת רצון שלמעלה ויחודים עליונים שבקריאת שמע ותפילה וקדושת שבת ויום טוב הוא למעלה מגדר המקום והזמן רק שמאיר למטה לכל מקום ומקום בזמנו הראוי לו.

וזהו גם כן הטעם ששורה קדושה עליונה בחוץ לארץ ביום טוב שני של גלויות, ולכן גם בני ארץ ישראל הבאים לחוץ לארץ חייבים בקדושת היום אף שדעתם לחזור כמו שנתבאר בהלכות יו"ט".

ומחמת שאין כאן המקום להאריך בעניין זה, מראה מקום אני לך לעיין בספר החדש 'שערים אל הפנימיות' (להרב חיים בניש, ב"ב תשע"ב. שער מא) שבידו והסביר היטב כל עניין הזמן ומשמעותו בשתי העולמות, ומשם תקחנו.

המשפט היותר גדול הוא בלילה הראשון

ומדאיירינן בשיטתו של הגאון רבי ישראל סלנטר כלפי זמן דין ראש השנה, יש עמדי להוסיף כאן מה שראיתי מובא בשמו בספר 'כתבי הסבא מקלם' (דברי חכמה ומוסר ח"ב עמוד תשע"ז): "אמר לו רבו, כי המשפט היותר גדול הוא בראש השנה – ליל הראשון", ובהערה שם הביאו תוספת דברים מהגאון רבי נפתלי אמסטרדם כי 'הזהירות יהיה נמשך לכל הפחות עד ג' שעות בשחרית, שאז גובר הדין יותר'.

ואם כי אין אני יודע לפרנס דבריו, הן מצד עצמן – מנא ליה דבר זה, והן מצד השמועה שהובאה לעיל בשמו – שהרי מכאן מבואר שיש כאן משמעות לשעות מסוימות, מכל מקום דומני כי יש באמירתו זו על המשפט היותר גדול הקיים בליל ראש השנה כדי להאיר במידת מה את הנידון עליו אנו דנים לפיו דין של ראש השנה חייל מאורתא, ויבוא מי שדעתו רחבה מדעתי ופירש.

תירוצו של הגאון משאוול

נשאל נוסף, שכאמור לעיל אף אליו הופנתה השאלה מאת האדר"ת, הלוא הוא הגאון משאוול בעל 'זכר יהוסף', יגע ומצא תירוץ לקושיה זו, והוא העלה זאת על הכתב באגרת ששגר לאדר"ת, אשר את פתיחת דבריה ציטטנו לעיל:

"ולי נראה בפשטות דרב פפא לשיטתיה, לקמן ח א, לשטרות. אלא דקשה ליה רב חסדא מתניתין אתא לאשמעינן, ולהכי מוקי דקראי אתי לאשמעינן או דכרבי זירא

מתני לה לתקופה וכרבי אליעזר דבתשרי נברא העולם, ורבי נחמן בר יצחק אמר דאיכא נפ"מ לדין. ועכ"פ אמתניתין גופא לא תקשי כלום בלא הך שינויא דרבי נחמן בר יצחק גם לדידיה וכמבואר שם".

תורפו של התירוקן הוא פשוט בעליל: תברא, מי ששנה זו לא שנה זו! הלוא רב פפא הוא שהניח את הכלל שאין התנא מונה כי אם מה דחייל מאורתא, ואכן רב פפא לשיטתו ממה שהסביר כי מהות 'אחד בתשרי' - ראש השנה לשנים' אין הכוונה כי אם 'לשטרות' וזה אכן חייל מאורתא. אמנם, רבי נחמן בר יצחק אמר כי ה'ראש השנה לשנים' היינו 'לדין', ואמנם זה לא חייל מאורתא, אולם הוא אינו כפוף לכלל של רב פפא, והוא יכול לתפוס ככללו של רב פפא, דמידי דתלי במעשה לא קתני.

חשוב לציין כי למעשה האדר"ת כבר הרגיש באפשרות הקיימת לכאורה לתרץ במתכונת זו, והוא הקדים ואמר כי אין הדבר נכון. שהרי המעיין בדברי הגמרא אצל רב פפא ורב פפא יראה שדברי שניהם מוסבים ועומדים על מובאות מדברי רבא ורבי נחמן בר יצחק. הגמרא שם דנה בדבריהם, ועל כך עולים ובאים דברי רב פפא ורב פפא. כך שבהכרח דברי רב פפא הללו בהם הוא חידש את כללו על חייל מאורתא אמורים גם אליבא דרבי נחמן בר יצחק, ונמצאת השאלה במקומה עומדת: כיצד רב פפא הסביר כן לפי רבי נחמן בר יצחק? אמנם לשיטתו שלו עצמו, לא קשה ולא כלום, שהרי הוא סובר שראש השנה לשנים היינו לשטרות, אבל כיצד הוא יכול היה לתרץ לפי רבי נחמן בר יצחק בעוד שדעתו היא כי ראש השנה לשנים היינו לדין, והלוא לשיטתו אין זה חייל מאורתא.

אולם הגאון משאוול מצא דרך להתמודד גם עם בעיה זו, והרי הוא מחדש כי גם רבי נחמן בר יצחק למעשה מודה כי ראש השנה לשנים היינו לשטרות (כך שבעצם הפירוש הרי הוא סובר כרב פפא, ואין לו כל בעיה עם חייל מאורתא). כל מה שהוא הביא את הפירוש שראש השנה לשנים היינו לדין, היה כדי להציע פתרון לבעיה אחרת עליה דנה שם הגמרא.

הגמרא דנה שם שהסבר זה שראש השנה לשנים היינו לשטרות אינו עולה יפה לדעתו של רב חסדא, עיין שם. ועל זה מציעה הגמרא שני תירוצים: הראשון, מתמודד עם עצם השאלה, עיין שם, והשני, מציע שרב חסדא יסביר שראש השנה לשנים היינו לתקופות. טוען איפוא הגאון משאוול, שרבי נחמן בר יצחק באומרו כי ראש השנה לשנים היינו לדין לא בא אלא להציע תירוקן נוסף לרב חסדא. כשם שהגמרא תירצה שהוא יכול להסביר שהכוונה היא 'לתקופות' כך בא רבי נחמן בר יצחק ונותן הצעה נוספת והיא 'לדין'. אולם בעיקרון אין רבי נחמן בר יצחק סובר אלא כפירוש הפשוט של רב פפא שהכוונה היא 'לשטרות'.

* * *

רב פפא לשיטתו אויל

והנראה לענ"ד לענות בזאת הקושיה של האדר"ת, הרוגאצובי ובעל 'זהב טהור' באופן מחדש ולומר כי אף אם לו יהי כדברי המקשים, שאין דין של ראש השנה אלא ביום ולא בלילה, עדיין ניחא ליה לרב פפא שהתנא במשנתנו ימנה את ראש השנה לשנים – לדין, בין

אותם ראשי השנים דחיילי מאורתא, הגם שהוא אינו חל בפועל כי אם בבוקרו של יום ראש השנה. וזאת מפני כי רב פפא – מרא דשמעתתא אזיל לשיטתו מסוגיות ערוכות במסכתות זבחים ומנחות.

באותם הסוגיות, שיצוטטו להלן בהרחבה, אנו מוצאים סתירה חמורה בדעתו של רב פפא, עליה כבר עמדו רבותינו בעלי התוספות. והנה, מכח מה שכתבו בעלי התוספות לחלק בין הדבקים וליישוב את דעתו של רב פפא, נבוא אנחנו בעקבותיהם ונחלק בין אותם ראשי השנים דלא חיילי מאורתא – אותם לא מנה התנא במתניתין, לבין ראש השנה לשנים שאף הוא לא חייל מאורתא – ואתו כן מנה התנא במתניתין.

מחוסר זמן – מהו?

הנה בכמה וכמה הלכות בתורה, ובעיקר בהלכות קדשים, מצאנו בהם את הפסול של 'מחוסר זמן'. המהות של 'מחוסר זמן' הוא: דבר שכזה שאמנם עתיד הוא להיות מותר וראוי בעוד זמן מה, אבל נכון לכעת הרי הוא אסור ואינו ראוי. וההלכה היא, כי כל עוד שהוא עדיין מחוסר זמן הרי הוא פסול.

למשל: בהמה המיועדת להקרבה, יכולה להיות מחוסר זמן מצד עצמה – מפני שעדיין לא עברו עליה שבעה ימים תחת אמה ואסור להקריבה, או כי אסורה היא משחיטה מדין אותו ואת בנו. והבהמה גם יכולה להיות מחוסר זמן מצד בעליה – מפני שהבעלים אסורים עכשיו בהקרבת קרבן מפני טומאתם וכיוצא בזה.

אלו הם דוגמאות לבעיה המוגדרת כזמנית בלבד. כעת הבהמה אסורה בהקרבה מפני סיבה כלשהיא, אולם סיבה זו תקפה רק ליום או יומיים וכו' ועתידה היא לחלוף ולהתבטל. כל עוד שהבעיה קיימת – הבהמה היא פסולה מדין מחוסר זמן!

בפסול זה של מחוסר זמן, שבעיקרו הוא אמור כלפי מה שלא יוכל להיות מותר באותו יום או במספר הימים הקרובים, ישנה הגדרה מצומצמת יותר: 'מחוסר זמן לכו ביום' – דבר שעתידי הוא להיות מותר עוד באותו היום עצמו! אבל כעת הוא עדיין אסור; יש כאן איסור התקף רק למשך חלק משעות היום, וכבר בהמשך היום עתיד הוא להיות מותר.

מכיוון שהאיסור אינו תקף אפילו למשך כל היום כולו, יש לדון האם גם בו יש פסול של מחוסר זמן. ואכן בשאלה זו האם הפסול של מחוסר זמן הוא גם כלפי בו ביום אנו מוצאים מחלוקת בגמרא, זה אומר בכה וזה אומר בכה. כאן אנו נתמקד בדעתו של רב פפא! בעניין זה, אשר כפי הנראה בהשקפה ראשונה הרי הוא סותר את דברי עצמו מן הקצה אל הקצה, וכדלהלן.

שיטת רב פפא בזבחים

כך אמרו במסכת זבחים (יב א):

”אמר רבי יוחנן: פוסל היה בן בתירא בפסח ששחטו בארבעה עשר שחרית, בין לשמו בין שלא לשמו, הואיל ומקצתו ראוי. מגדף בה רבי אבהו: אם כן, פסח כשר לבן

בתירא היכי משכחת לה? אי דאפרשיה האידנא, דחוי מעיקרו הוא! ואי דאפרשינהו מאתמול, נראה ונדחה הוא!... רב פפא אמר: אפילו תימא מאורתא, לילה אין מחוסר זמן, דתני דבי ר' ישמעאל: ליל שמיני נכנס לדיר להתעשר".

פירוש: בן בתירא קובע כי קרבן שהוקדש לשם פסח, אי אפשר לשוחטו ביום י"ד בניסן בבוקר, בין לשמו ובין שלא לשמו. מה שאומר כי בהמה שכזו מצויה בבוקרו של יום י"ד בניסן במצב של 'דחוייה' מהקרבה! והנה הכלל הוא כי כל בהמה דחוייה אינה ראויה יותר להקרבה, גם אם התבטלה סיבת דחוייה. כך שלכאורה, בהמה זו של קרבן פסח שנדחתה בבוקר מהקרבה שוב לא יהיה ניתן להקריבה אחר הצהריים. שואל איפוא רבי אבהו: איך בכלל ייתכן הפרשת קרבן פסח בכשרות, והלא אם הוא מפריש את זה ביום י"ד בבוקר – הרי זה נדחה תיכף ומיד, ואם הוא מפריש את זה עוד קודם ליום י"ד – הרי זה קרבן שנראה ונדחה?

הגמרא מביאה על כך כמה תירוצים. אנו כאן נעסוק בתירוצו של רב פפא: אפשר להקדיש קרבן פסח כבר בליל י"ד! הגם שבבוקרו של יום י"ד הקרבן יהיה דחוי מהקרבה, מכל מקום אין דחוי זה פוסל את הקרבן. אמנם בבוקר אין ראוי להקרבן להקרבה, אבל אין כאן פסול של מחוסר זמן, וזאת מחמת שבאותו היום עדיין יוכלו להקריבו, וכל 'מחוסר זמן לכו ביום' אינו פוסל ואינו דוחה!

רב פפא אף מביא ראייה לשיטתו שמחוסר זמן לכו ביום אינו פוסל ואינו דוחה מדין שמצאנו במעשר בהמה: ההלכה היא שבהמה המצויה בליל השמיני ללידתה נכנסת לדיר להתעשר! הגם שבשעת כניסתה היא אינה ראויה להקרבה, מכל מקום היא אינה נפסלת מחמת מחוסר זמן, שהרי באותה היממה – בשעות היום, היא כבר תהיה ראויה.

בדבריו אלו שבמסכת זבחים אומר לנו רב פפא את דעתו בשפה ברורה: אין מחוסר זמן לכו ביום! כל דבר שעתידי הוא במשך היום להיות ראוי ומותר, הרי שכבר מתחילת היום אנו מחשיבים זאת כך. לא בעיקר הדין כמובן, אלא כלפי זה שאין בו את החיסרון של מחוסר זמן.

שיטת רב פפא במנחות

לעומת זאת, כך אמרו במסכת מנחות (ה א):

"ורבי שמעון בן לקיש אמר: מנחת העומר שקמצה שלא לשמה - כשירה, ושיירה אין נאכלין עד שתביא מנחת העומר אחרת ותתירנה. מקרב היכי קרבה? 'ממשקה ישראל' - מן המותר לישאל! אמר רב אדא בר אבהו, קסבר ריש לקיש: אין מחוסר זמן לכו ביום... מתיב רב פפא: הקדים חטאתו לאשמו, לא יהיה אחר ממרס בדמה, אלא תעובר צורתה ותצא לבית השריפה... אלא אמר רב פפא: היינו טעמא דריש לקיש דקסבר האיר מזרח מתיר".

ריש לקיש מחדש כי מנחת העומר שקמצה שלא לשמה, והקריבוה – כשירה! שואלת הגמרא: כיצד בכלל יכולה מנחה זו להיות קרבה על המזבח, והלא דין הוא שכל הקרבים למזבח צריכים להיות מותרים למאכל ישראל, ואילו כאן עדיין לא הביאו מנחת העומר כדין,

ורק מנחת העומר הקרבה כהלכה היא המתירה את החדש באכילה, ונמצאת מנחת עומר זו שבאה מהתבואה החדשה שאין היא מהמותרת לישראל באכילה, וכיצד היא כשרה.

מתרץ רבי אדא בר אהבה: אין מחוסר זמן לכו ביום – מכיון שבהמשך היום עתידים להביא מנחת העומר כשירה, והיא הרי תתיר את החדש, הרי שכבר בתחילת היום נחשבת מנחה זו, כאילו היא מהמותר לישראל.

רב פפא לא מסכים עם דברי רב אדא בר אהבה כבר בעצם היסוד, וכתוצאה מכך הוא ממאן לקבל את הפרשנות לדברי ריש לקיש. רב פפא סובר כי יש מחוסר זמן לכו ביום! ורב פפא אף מביא ראיה לדבר: מצורע שהקדים שחיטת חטאתו לאשמו, ובכך הוא שינה מהסדר שנתנה התורה להקדים את האשם לחטאת – מוציאים את החטאת לבית השריפה! אנו לא אומרים שהיות ובהמשך היום עתיד הוא לשחוט את האשם לכן כבר כעת אין בו חסרון של מחוסר זמן, אלא כל עוד שכעת הוא מחוסר זמן הרי זה פסול, גם אם זה יהיה מותר בהמשך היום.

ואת דברי ריש לקיש פותר רב פפא בצורה אחרת: אין כאן בעיה של מותר לישראל, מכיון שתיכף עם הארת היום כבר מותר החדש באכילה. ההיתר הוא אינו בהקרכת מנחת העומר אלא בעיצומו של יום המתירו.

דברי התוספות על הסתירה

כמובן, שדברי רב פפא שבמסכת זבחים סותרים לחלוטין את דבריהם שבמסכת מנחות! בעוד שבמסכת זבחים סבור רב פפא כי אין מחוסר זמן לכו ביום, כדבריו כלפי פסח בשחרית שעתידי להיות מותר אחר הצהריים, הרי שבמסכת מנחות הוא סובר להדיא כי יש מחוסר זמן לכו ביום, בהוכיחו זאת ממצורע שחטאתו המוקדמת לאשמו פסולה.

על שאלה זו עומדים רבותינו בעלי התוספות, הן במסכת זבחים והן במסכת מנחות, אלא שמשום מה הם העדיפו לסתום את דבריהם ולא לפרשם. כך שגם לאחר דבריהם אין אנו יוצאים עם תירוץ ברור וחד, ואין אתנו יודע עד מה.

כי הנה כך הם דברי התוספות בזבחים (ד"ה רב פפא):

"בריש מנחות משמע דרב פפא סבירא ליה יש מחוסר זמן לכו ביום. וצריך לחלק בין מחוסר זמן דהכא להתם".

עינינו הרואות כי התוספות מבחינים בסתירה וכל מה שהם אומרים אינו אלא שצריך לחלק בין שתי הסוגיות! כיצד בפועל נעשה חילוק זה – את זה כבר התוספות אינם אומרים.

במסכת מנחות מרחיבים בזה התוספות מעט יותר. הם מפרטים את החילוק, אך שוב גם כאן הם אינם מבארים ההגיון שבחילוק. וכך הוא שכתבו שם (ד"ה אלא אמר):

"משמע הכא דסבר רב פפא יש מחוסר זמן לכו ביום. ותימה דבפ"ק דזבחים... מסיק רב פפא... דאין מחוסר זמן לכו ביום. וי"ל דאין לדמות הפרשה להך דהכא, דאטו בההיא דשמעתין מי לא מודה רב פפא במצורע שיכול להפריש החטאת קודם

שיקריב האשם דדוקא קתני הקדים חטאתו לאשמו ששחטו קודם האשם כדקתני לא יהא אחר ממרס בדמה”.

בדבריו כאן מחדד תוספות שיש לחלק בין הפרשת קרבן להקרבנו: הפרשת קרבן אין בה פסול של מחוסר זמן בו ביום! כך הוא הדין בהפרשת קרבן פסח וכך הוא הדין אם יקדים המצורע ויפריש חטאתו קודם לאשמו. אולם בהקרבנות מנחת העומר שלא לשמה, או בשחיטת חטאת המצורע קודם לאשמו, יש מחוסר זמן בו ביום.

תוספות אמנם מחדד כאן את החילוק ואומר שאין לדמות את מעשה ההפרשה למעשה ההקרבנה, אך הוא אינו מסביר כלל את ההיגיון בדבר: מהו אכן ההבדל הלוגי ביניהם? מדוע פסול מחוסר זמן בו ביום קיים רק כלפי הקרבנה ואינו קיים כלפי הפרשה.

החיסרון הנוסף והוא המעשה

והנראה לומר ולפרש את חילוקם של התוספות בסברא פשוטה וברורה: יש להבדיל בין מחוסר זמן גרידא לדבר שהוא מחוסר זמן מחמת שהוא מחוסר מעשה; בין דבר שכל חסרונו הוא רק הזמן שעדיין לא בא לבין דבר שמלבד זאת הוא גם צריך לבוא לידי מעשה ממשי בפועל.

דבר שהוא מחוסר זמן, אולם מעצמו הוא עתיד להיות ראוי כבר בו ביום, מודה רב פפא כי מחמת היותו מותר תיכף באותו היום, הרי שאין זה נחשב למחוסר זמן. כי לדעתו אין החסרון של 'מחוסר זמן' אמור אלא דווקא אם כל אותו היום אין הוא ראוי, אולם אם כבר באותו היום הוא יהיה ראוי אין בו את החיסרון של מחוסר זמן.

לעומת זאת, אם היותו מחוסר זמן בו ביום באה מכך שעדיין הוא חסר מעשה מסוים שיש לעשותו בפועל ממש, הרי שהמעשה החסר כבר גורם שלא ניתן להקל בזה ולכן הרי זה כמחוסר זמן לכל דבר.

ומעתה, חילוקם של התוספות עולה יפה: דעת רב פפא היא שאין פסול ב'מחוסר זמן' בו ביום, דווקא כשמתקיימים בו שני התנאים: אם מדובר בדבר שכל חסרונו הוא דווקא בזמן, ואם הזמן עתיד להגיע בו ביום. ומחמת שזמן הקרבנות קרבן הפסח – ביום י"ד אחר הצהריים, הוא דבר שבא מאליו, או היות הבהמה ראויה למעשר ביום השמיני הוא גם דבר שבא מאליו, ובשני המקרים מדובר על דבר שהזמן יגיע בו ביום, לכן אין בו חסרון של מחוסר זמן.

לעומת זאת, הקרבנות מנחת העומר לשמה או הקרבנות האשם במצורע, אכן זהו דבר שעתיד להגיע בו ביום, אבל חסר בו את התנאי הבסיסי שאין חסרונו אלא זמן. הרי כאן החסרון הוא גם במעשה שעדיין לא נעשה – מעשה ההקרבנה. ולכן זה פסול מדין מחוסר זמן.

והנאני למצוא שכוונתי בסברה זו אותה ביארנו עתה בדברי התוספות לפירושו של הגה"ק רבי חנוך צבי הכהן מבנדין, חתנו של רבינו השפת אמת, אשר כך כתב בספרו יכהן פאר (זבחים שם):

”ולכאורה כאן תלוי רק בזמן והזמן ממילא קאתי, מה שאין כן שם דמחוסר גם מעשה הקרבנות העומר”

הערת אנב בסוגיא שם

אגב, להסברנו זה נמצא כי הסיבה לפיה הקרבת העומר בו ביום אינה מספיקה למנוע את החסרון של 'מחוסר זמן' היא מפני שהיא גם מחוסרת מעשה – מעשה ההקרבה. ולכאורה, אם אכן קיים כאן חסרון מעשה, מפני מה אין הגמרא מגדירה את חסרון זה אלא כ'מחוסר זמן' ולא כ'מחוסר מעשה' שפסולו מהותי יותר.

אולם האמת היא שקושייה זו אין לה כל קשר לעצם נידונינו כאן, שהרי מציאות ברורה היא זו שחסר כאן מעשה, ונמצא שהקושייה יכולה לעמוד בפני עצמה: מדוע הגמרא מגדירה את חסרון הקרבת העומר כמחוסר זמן ולא כמחוסר מעשה. ואכן על כך כבר דנו האחרונים. וראיתי למי שהעלה בזה תירוץ נכון, שמפני שמחויבים לעשות כן ועל כרחם יש להם להקריב את העומר בזמנו, אי אפשר להגדיר את העדר המעשה כמחוסר מעשה כי אם כמחוסר זמן (ראה 'חידושי בתרא – יש מקשים במנחות' אות נב). ויש להאריך בזה ואכ"מ.

ומכל מקום, הגם שאין הגמרא מגדירה את זה כמחוסר מעשה כפשוטו, אולם ברור כי גם 'מחוסר זמן בו ביום' הוא כבר אינו, שהרי המציאות היא שלא רק הזמן הוא שחסר כאן כי אם גם המעשה, ומשכך אין רב פפא מסכים להקל בו ככל 'מחוסר זמן בו ביום'.

אימתי יש חסרון בלא חייל מאורתא

השתא דאתינן להכי ונתברר לנו דעתו של רב פפא בגדרי 'מחוסר זמן בו ביום' נתנה ראש ונשובה אל הכלל הגדול אשר כלל רב פפא אודות ראשי השנים המנויים במשנתנו, באומרו: "כי קא חשיב - מידי דחייל מאורתא, מידי דלא חייל מאורתא - לא קא חשיב". רב פפא קובע כאן כי אין התנא של המשנה מונה ראשי שנים כי אם אלו החלים תיכף ומיד משקיד היום, והוא אינו מונה את אלו שאינם חלים מיד.

והנה, לפי פשוטן של דברים שהתבאר לעיל ואף מבלי להיכנס אל עובי הקורה ועומק הבנת כוונת התוספות, מקום יש לכאורה להתבונן ולעיין בדברי רב פפא בכלל זה שקבע כאן כי 'מידי דלא חייל מאורתא לא קא חשיב': אם קיימת סברא הטוענת כי אין מחוסר זמן לכו ביום – דבר שעתיד הוא באותו יום להיכנס לתוקפו אין בו חסרון שעדיין אינו ראוי, הרי שסברא זו צריכה להיאמר גם כלפי ראשי השנים דלא חיילי מאורתא – שהגם שאין זה חל מתחילת היום, אין זה לא מעלה ולא מוריד, מפני שכבר באותו היום זה יחול, ומפני מה העלה התנא חילוק שכזה.

או במילים אחרות: מהיכי תיתי סבר רב פפא לחלק בין ראשי השנים דחיילו מאורתא לבין אלו דלא חיילו, אם בסופו של דבר כולם חלים במשך אותו היום. והלא כשם שאצל מחוסר זמן אין פסול אם זה בו ביום, כיון שאם מדובר באותו יום כבר אין חילוק אם זה חל עתה או יחול עוד כמה שעות, כך לכאורה אין סברא להוציא מהכלל את ראשי השנים דלא חיילו מאורתא, אם עתידים הם לחול עוד כמה שעות.

והגם כי אין זה קושייה ממש, אולם אם ניטול את דברי התוספות האמורים לעיל כלפי הסתירה במשנתו של רב פפא, אם יש מחוסר זמן לכו ביום או לא, יחד עם ההסבר שהצענו בהבנת החילוק, ונשלכם בדברי רב פפא כאן, תתורץ הערה זו היטב ויעלו הדברים הפלא ופלא.

שכן המתבונן והמדייק בסוגיא שלפנינו, בעיניו יראה לנכון כי כל מה שאמר רב פפא אודות ראשי השנים שלא חיילו מאורתא ולכן אין הם מנויים במשנה – הרי הם ראשי שנים כאלו שתלויים בחסרון מעשה! וכל עיכובם מלחול בלילה הוא מחמת הפעולה שעדיין לא נעשתה!

הלוא את דבריו אמר רב פפא כדי ליישב מפני מה לא מנה התנא את יום ששה עשר בניסן כראש השנה לעומר – שמיום זה ואילך מותר לאכול מן התבואה החדשה, ואת יום ששה בסיון כראש השנה לשתי הלחם – שמיום זה ואילך מותר להקריב מן החדש; שהרי העומר מתיר במדינה, ושתי הלחם במקדש. ועל זה הוא שאמר רב פפא, ששני ראשי שנים אלו לא חיילו מאורתא – הם אינם חלים בתחילת הלילה, ולכן הם אינם מנויים במשנה.

והנה שני ראשי שנים אלו הם דוגמא ברורה לדברים שחלותם תלויה במעשה. שהרי כל היתר החדש בראשי שנים אלו אינו תלוי אלא במעשה של הקרבה: העומר בששה עשר בניסן וכבשי עצרת בששה בסיון. ומחמת כי אין הם חלים מהלילה מחמת מעשה המעכבם, הרי שבהתאם לסברא שהזכרנו, אי אפשר להתייחס אליהם כאל 'מחוסר זמן בו ביום' שהרי הם גם מחוסרים מעשה ופעולה.

כיוצא בזה, גם שאלות הגמרא לשיטתו של רב פפא, על כך שהמשנה מונה ראשי שנים מסויימים הגם שהם אינם חיילו מאורתא, הם ראשי שנים כאלה שהסיבה שאינם חלים מאורתא זה מחמת שהם גם תלויים במעשה. ועל זה שואלת הגמרא, אם הם גם מחוסרים מעשה מפני מה הם מופיעים במשנה.

כך היא הקושיה הראשונה: 'והרי רגלים, דלא חיילי מאורתא וקחשיב', וכמו שמסביר רש"י: רגלים האמורים במשנה לענין בל תאחר, אין איסור זה אמור "עד שתבא עשה שהיא ראויה להביא נדרים ונדבות, ואין זאת עד שיקריב תמיד של שחר, שאין קרבן קודם לו". הרי שחלות הראש-השנה תלוי במעשה הקרבת תמיד של שחר.

כך גם הקושיה השנייה ששואלת הגמרא: 'והרי יובלות, דלא חיילי מאורתא וקחשיב', וכמו שמסביר רש"י: שאין זה אלא ביום, לפי שתלויה ועומדת היא עד תקיעת שופר של בית דין. ומפורש שאף כאן אין זה חייל מאורתא כיון שחסר בו מעשה.

כל זה הוא כאמור בראשי שנים שאין חלותם מאורתא באה להם אלא מחמת היותם מחוסרי מעשה! אילו אותם ראשי השנים לא היו חלים מאורתא, לא מפני מעשה המעכבם אלא מפני עיכוב התלוי בזמן גרידא, פשיטא כי לא היה בכך כל חסרון, ובדומה ל'מחוסר זמן בו ביום' שאין חסרון זה נחשב כלל. כי באופן שהעיכוב הוא רק עיכוב של זמן שמאליו עומד לבוא, הרי שבאם מדובר באותו יום, הרי זה נחשב כאילו אין זה מחוסר זמן כלל, וכאילו חיילו מאורתא.

יישוב קושיית האדר"ת ודעימיה

ובזה נבוא ליישוב קושיית האדר"ת ודעימיה כמין חומר: המעכב את חלות ראש השנה לדין להיות חל מאורתא אינו מעשה כל שהוא האמור להיות נעשה ביום, וכל עוד שהוא

אינו נעשה אין הדין יכול להפתח. המעכב אינו אלא הזמן שצריך לעבור, והוא הלילה – לפי שאין מקדשין את החודש בלילה. כך שלפי כל האמור לעיל, גם אם אין זה חל מאורתא הרי זה ממש כאילו זה חל מאורתא, כדוגמת מה שאמרו שאין מחוסר זמן לבו ביום, ולפיכך לא נמנע תנא במשנה מלהביא את ראש השנה לדין.

ואם לחשך אדם לומר שאף ראש השנה לדין הוא דבר התלוי במעשה, והוא שיקדשו בית דין של מטה את החודש, אמור לו שכבר הטעים לנו רבינו השפת אמת בחידושו על אתר, כי לאו דווקא הוא, ותיכף בבוקרו של יום - גם קודם שבית דין של מטה קדשו את החודש, כבר בית דין של מעלה נכנסים לדון. עיין שם שכתב כי כך נראה, והוכיח את דבריו, ע"ש.

נמצא תמצית תירוצינו כך הוא: רב פפא סובר כי אין התנא מונה ראשי שנים דלא חיילו מאורתא, אלא אם כן הסיבה לכך היא שהם מחוסרים מעשה המעכבם מלחול באורתא. לעומת זאת, ראשי שנים דלא חיילו מאורתא ויחולו מאליהם לאחר כמה שעות, הרי הם דומים למחוסר זמן בו ביום שדעת רב פפא היא שלא מתחשבים בכך וכאילו הם כבר ראויים מתחילה, ואף הם כאילו חלו מאורתא.

המהלוקת בין רב פפא לרב שישא

חשוב להדגיש כי על קושיה זו, מדוע אין המשנה מונה את ראש השנה לעומר וראש השנה לשתי הלחם, שעליה אמר רב פפא את תירוצו עליו אנו דנים, מביאה הגמרא תירוצן נוסף: "רב שישא בריה דרב אידי אמר: כי קא חשיב - מידי דלא תלי במעשה, מידי דתלי במעשה - לא קא חשיב", והגמרא שם מקשה ומתרצת בדיוק כמו שעשתה כן לרב פפא – מרגלים ומיובלות.

לכאורה, יש בדברי רב שישא כדי לדחות את המהלך שסללנו בדברי רב פפא. הרי הסברנו שכוונת רב פפא במעטו את ראשי השנים דלא חיילו מאורתא הוא דווקא באלו שהם מחוסרים מעשה כדי לחול ביום, והנה כאן אנו נוכחים לדעת שזה למעשה הכלל אותו הניח רב שישא.

אולם האמת היא כי אין בדחייה זו ולא כלום. שכן החילוק בין רב פפא לרב שישא מצוי בהגדרה המדויקת של הצד השווה שבראשי השנים: רב פפא מגדיר את הצד השווה בכך שראשי השנים חלים מאורתא, כשגם אותם ראשי השנים שאינם מחוסרים מעשה נחשבים כאילו הם חלים מאורתא. לעומת זאת, רב שישא לא התייחס כלל לעניין החלות מאורתא, ולדבריו אין הצד השווה אלא בעצם המציאות שהם ראשי שנים שאינם מחוסרים מעשה.

ובעומק החילוק אפשר לומר שרב פפא נחלק עם רב שישא בדין מחוסר זמן בו ביום כשהוא גם מחוסר מעשה. רב פפא סבירא ליה שבכה"ג אין זה נחשב כראוי מתחילה, ולכן יכול היה לומר כי כל אלו ראשי השנים שמחוסרים זמן ומעשה אינם מנויים במשנה. אולם רב שישא סובר שאין מחוסר זמן לבו ביום כלל ועיקר, ואפילו כשהוא מחוסר מעשה, ונמצא כי

כל ראשי השנים הרי הם כאילו חלים מאורתא. ומפני כך היה לרב שישא להביא צד השווה אחר, והוא שאין התנא מונה את אלו המחוסרים מעשה.

* * *

מדוע תוספות לא דנים לפי רב פפא

עוד היה נראה לענ"ד לומר ביישוב קושיית האדר"ת ודעימיה בהקדם יסוד גדול דאנהירו לעינין רבינו השפת אמת במשמעות עניין זה של 'חייל מאורתא'. כי הנה מצאנו בגמרא (ר"ה ז א-ב) דיון כלפי מה ששנינו בברייתא, שיום אחד בניסן הוא ראש השנה ל'תרומת שקלים', דהיינו 'להקריב ראשון קרבנות הלקוחים מתרומת קופות של שקלי שנה זו' (רש"י). ואמרו על כך: "ותנא דידן, כיון דקתני אם הביא יצא - לא פסיקא ליה". פירוש: התנא במשנתנו אינו מונה את ראש השנה לתרומת שקלים, כיון שאם ההלכה היא שגם אחר זמן זה 'אם הביא מן הישן - יצא', הרי שאין זה ראש השנה נחרץ והחלטי כשאר ראשי השנים המנויים במשנתנו.

על שאלה זו מדוע התנא של משנתנו לא הזכיר את ראש השנה לתרומת שקלים, מעלים בעלי התוספות דיון מכיוון אחר: האם הגמרא הייתה צריכה לתרץ דווקא את תירוץ זה או שמא יכולה הייתה לתרץ על כך תירוץ אחר. לכאורה, שואלים התוספות, הגמרא יכולה לטעון שחלות ראש השנה לתרומת שקלים הרי היא תלויה במעשה שצריך להיעשות (תרומת הלשכה), והלוא רב שישא כבר קבע כי אין התנא מונה אלא רק מה שאינו תלוי במעשה. וכלשונם של בעלי התוספות בקושייתם: "צריך לדקדק אי הוה מצי לשנויי כדמשני לקמן כי קא חשיב מידי דלא תלי במעשה".

למעשה, בקושייתם זו דנים בעלי התוספות רק לפי תירוץ של רב שישא והם מתעלמים כליל מתירוץ של רב פפא! הם אינם מזכירים את רב פפא כדי לדרון בשאלה זו גם כלפי היסוד אותו הניח. ולכאורה, הלוא רב פפא תירץ שאין התנא מזכיר כאלו ראשי שנים שאינן חלים מאורתא, והרי בכוח כלל זה לתרץ גם את הקושיה מתרומת שקלים, שהרי בלילה לא היו מקריבים קרבנות, ונמצא שראש השנה זה אינו חל מאורתא.

צריך איפוא להבין, מפני מה מיקדו בעלי התוספות את קושייתם רק לדברי רב שישא והתעלמו כליל מדברי רב פפא, והלוא גם לדבריו קושייתם זו עמדה וגם ניצבה.

האמת היא כי בתוספות הרא"ש אנו מוצאים להדיא כי הוא דן באותה מידה כלפי שתי השיטות; את שאלה זו הוא מציב גם כלפי רב פפא וגם כלפי רב שישא, עיין שם. אולם דברינו עתה באים על דברי בעלי התוספות שלפנינו, ועלינו לדעת את הסיבה שהשמיטו את הדיון לפי רב פפא.

יצוין כי גם בהגהות ר"ש מדעסוי מצאתי כי הוא כותב בשפה ברורה שבוודאי לפי רב פפא ניתן לתרץ את הסיבה שהתנא דמתניתין אינו מונה לתרומת שקלים, כי אכן אין זה חייל מאורתא! אלא שדבריו צריכים ביאור ביותר: אם אכן כך, הרי שלא היה לו לתוספות להתעלם

מרב פפא, ואדרבה, היה לו להקדים ולומר שלפי דעת רב פפא ודאי מתורצת הקושיה, וכל מה שיש להסתפק הוא לפי רב שישא.

כך שמשתבר יותר לומר שאם התוספות העלימו עיניהם מדברי רב פפא, אות היא כי סברו שלשיטתו ודאי שלא ניתן לתרץ קושיה זו. מה שמעורר אותנו כמובן להבין את טעמם ונימוקם של בעלי התוספות בגישה זו: והלוא הקרבנות אינם קרבים בלילה, ומהיכי תיתי שלא נתרץ את הקושיה על אי איזכור ראש השנה לתרומת שקלים בסיבה זו שאין זה חל מאורתא.

חייל מאורתא בהקרבת העצים

דומה כי הדרך הפשוטה להתמודד עם שאלה זו היא למצוא את האופן בו התרומה החדשה חלה מאורתא למרות שאין קרבנות קרבים בלילה! ואם זה חל מאורתא הרי שיובן מדוע לרב פפא לא היו יכולים לתרץ כך. ואכן הפני יהושע על אתר מעלה תירוץ מחודש בו הוא מוצא אופן כיצד התרומה החדשה חלה מאורתא, למרות שאין מקריבים קרבנות בלילה:

יש הקרבה מסויימת – טוען הפני יהושע – שהיא קרבה גם בלילה. הלא הוא העצים שעליהם הקריבו את האברים ופדרים! הם גם צריכים לבוא מן התרומה החדשה, ונמצא כי הם כבר קרבים בלילה. כך שהראש השנה לתרומה החדשה חל מאורתא – אמנם לא מחמת הקרבנות – מחמת העצים של האברים והפדרים!

וכך הוא שכותב הפני יהושע:

”ויש לדקדק אמאי לא כתבו בפשיטות דהוי מצי לשנויי כדמשני בסמוך כי קא חשיב מידי דחייל מאורתא, דלכאורה נראה דלתרומת שקלים ודאי לא חייל מאורתא שאין שום קרבן קרב בלילה... אם לא שנדחק לפרש דמיקרי 'חייל מאורתא' משום העצים שהיו צריכין בלילה לצורך איברים ופדרים, והיו צריכין לקנות אותן העצים מלשכה חדשה, והיינו אליבא דרבי דס"ל בפרק הקומץ (מנחות כ ב) דעצים מיקרי קרבן, ואם כן אתי שפיר דלא מצי לשנויי כי קא חשיב מידי דחייל מאורתא.”

אמת, הפני יהושע מגדיר את תירוצו כ'דוחק', אולם הוא אינו מסביר את הדוחק שבדבר. אך מה שנראה לפום ריהטא שהדוחק שבתירוץ זה מצוי או בהיותו מבוסס רק על אותה שיטה יחידאית שעצים מקרי קרבן, או בהסבר כי למרות שאין הקרבנות ממש קרבים בלילה, עדיין זה נחשב לחייל מאורתא בזכות עצי המערכה. כך או כך, זהו תירוץ של הפני יהושע.

תמיחה עצומה בדברי הפני יהושע

דא עקא שרבינו השפת אמת לימד כאן ידיו לקרב ואצבעותיו למלחמתה של תורה, והוא חולק על הפני יהושע בהחלט, עד כי הוא כותב כי 'דבריו תמוהים בעיני'.

טוען השפת אמת: אם הפני יהושע צודק בגישתו זו כי עצים איקרי קרבן כלפי השאלה אימתי חל ראש השנה לתרומת שקלים, הרי שלא זו בלבד שאין כאן כל תירוץ אלא

שהקושיה מתעצמת עשרת מונים. בואו חשבון, הרי ברור מעל לכל ספק כי פעולה זו של תרומת השקלים שבלשכה, בה נפתחו אוצרות הממון הללו לצורך קניית הקרבנות, לא נעשתה כי אם בבוקרו של ראש חודש ניסן! בלילה קודם לכן, לא הייתה אפשרות לקחת כסף מהתרומה החדשה. כך שברור שהעצים שהיו על המערכה קודם לזמן בו תרמו את הלשכה – היו מהתרומה הישנה!

כך שבשלמא אם כלל לא היינו מכניסים את העצים לדיון, כמו שההיגיון הפשוט אומר שמסתכלים רק על הקרבנות ולא על מכשיריהם, הרי שמצבנו כאן היה די טוב: כלל לא שייך להקריב קרבנות בלילה, ואם אמנם בפועל הקרבת הקרבנות אינו חייל מאורתא כי אם בבוקר, אולם מכיון שאין מניעה בעצם הלילה כלפי השימוש בתרומה החדשה, הרי שאפשר אולי לומר כי זה נקרא כאילו הוא כבר חייל מאורתא! אם כי אפשר גם לומר להיפך, שמסתכלים על ההתחלה בפועל וזה רק בבוקר.

אולם אם אנו אומרים שעצים נחשבים לקרבן, והמציאות היא כי בליל ראש חודש ניסן הם קרבים מהתרומה הישנה, הרי שמוכרחים אנו לומר כי ראש השנה לתרומת שקלים אינו חייל מאורתא. כי הרי המציאות היא שבפועל מקריבים בלילה מהתרומה הישנה. ואדרבה, עם יסוד זה שעצים נקראים קרבן, ובלילה הם הרי קרבים מהתרומה הישנה ולא מהחדשה, חוזרת הקושיה למקומה: אם תרומת שקלים לא חלה מאורתא, מפני מה לא הביאו התוספות את יסודו של רב פפא כאפשרות לתירוץ קושיית הגמרא.

על כרחנו – מסיים השפת אמת ואומר – צריכים אנו לומר כי עצים, גם אם הם קרויים קרבן, אין להם שייכות לנידון דידן, כי הדרשה על ההבאה מן החדש מדברת רק על הקרבנות של בעלי חיים ממש (וכלשונו: "הך דרשא 'חדש והבא קרבן' הכוונה הוא על הקרבנות ממש - דומיא דעולת חודש דעליה כתיב לחדשי השנה"), ובזה ברור שאין הקרבת קרבנות בלילה. ולכן הגם שעצים קרבים בליל ראש חודש מהתרומה הישנה, אין לכך כל השפעה על השאלה אימתי חל ראש השנה לתרומת שקלים, מהלילה או מהבוקר.

יסודו הגדול של השפת אמת

מדיליה, ממשיך השפת אמת ומעלה חידוש נפלא בהסבר דברי התוספות ובישוב הקושיה מדוע לא אמרו התוספות שלפי רב פפא אין התנא מונה את תרומת שקלים בין ראשי השנים, מסיבה זו שאינו חל מאורתא. קובע איפוא השפת אמת: ראש השנה לתרומה חדשה ודאי הוא 'חייל מאורתא', הגם כי לא ניתן להקריב בלילה! ומשכך ברור היה לתוספות כי הגמרא לא יכלה לתרץ כי התנא לא מביא במשנה את ראש השנה לתרומת שקלים כי אינו חייל מאורתא, מפני שהאמת היא להיפך.

כיצד יתכן דבר שכזה, שהקרבת הקרבנות היא רק בבוקר ובכל זאת זה נחשב כחל מאורתא? על כך מחדש השפת אמת כלל גדול בהבנת המשמעות של 'לא חייל מאורתא': חלות מהבוקר פיורשו רק כשהדבר אפשרי מצד עצמו לחול בלילה, ואילו התורה לא נותנת לו את החלות בלילה כי אם בבוקר (למשל: איסור בל תאחר, אילו היה הדין שאין עוברים על כך רק

בבוקר! והרי אין מגיעה שהעבירה תהיה כבר בלילה, ואם בכל זאת אין זה חל רק בבוקר, הרי זה לא 'חייל מאורתא'.

לעומת זאת, אילו הדבר אינו אפשרי בלילה כלל, הרי שגם אם החלות היא בבוקר, זה נחשב כאילו זה התחיל מהלילה, כי המגיעה באה מחוסר האפשרות להתחיל את זה בלילה.

ראש השנה לתרומה החדשה היא הדוגמא הטובה ביותר לכך: לו היה אפשר בלילה להקריב, ודאי שתיכף ומיד מתחילת הלילה היינו מחילים על הקרבנות את דין התרומה החדשה. כך שלמרות שזה נעשה בפועל רק בבוקר (מפני שבליילה לא ניתן להקריב), זה כבר נחשב כאילו זה חייל מאורתא, כי מצד עצמו אין מגיעה להתחלתו בלילה.

אולם, כאן צריך להדגיש שיש אופן חריג היוצא מהכלל האמור: כל כלל זה המייחס את החלות כאילו התחיל בלילה אינו אמור אלא אמור בדווקא שאין בלילה חלות הפוכה, המנוגדת למצב שהתחדש בבוקר. כי אם בלילה יש מצב מנוגד והפוך למצב בבוקר, הרי שהגם שקיימת אפשרות להחילו בלילה, כבר אין זה נקרא אלא שהוא חל בבוקר, מהסיבה הפשוטה שהמציאות מראה כי חל שינוי הלכתי בין הלילה לבוקר! השינוי בין הלילה ליום אינו מאפשר לומר כי זה חל מאורתא!

הנה שני הדוגמאות של ראשי שנים דלא חיילו מאורתא שהביאה הגמרא, אכילת חדש והקרבן חדש, אשר בהם נוכל להבין את ההחרגה האמורה עתה. שניהם היו יכולים תיאורטית להתחיל מהלילה, אך בכל זאת הם לא נחשבים כחיילי מאורתא, מכיון שבליילה יש להם מעמד הלכתי שונה מהבוקר.

הרי בשני דוגמאות אלו ניתן מיד להבחין שבליילה יש עליהם חלות של איסור (אכילת חדש – כי כבר בלילה אסור לאכול, והקרבן חדש – כי גם קודם לכן אסור להקריב מן החדש, והאיסור ממשיך), כך שאם הפעולה המתירה אינה נעשית כי אם בבוקר, הרי שעל כרחנו יש כאן שינוי בין הלילה לבוקר (בלילה זה אסור ובבוקר זה מותר!), מה שמביא את הקביעה כי ההיתר אינו חייל מאורתא, למרות שהוא היה יכול להתחיל מהלילה (כי יש כאן מצב הלכתי משתנה בין הלילה ליום).

לעומת זאת - נחזור שוב אל תרומת השקלים החדשה – כשמדובר בלילה של אחד בניסן ואנו דנים בו כלפי חיוב התרומה החדשה, אנו מוצאים כי הוא מצוי במצב ביניים. קודם ללילה אין חיוב תרומה חדשה – מה שאומר כי עדיין לא נפעל כאן חלות של איסור, ובלילה עצמו – הרי האיסור לא יכול לחול על דבר שהוא אינו שייך במציאות, שהרי בלילה אין מקריבים קרבנות.

לכן, למרות שרק בבוקר תורמים את הלשכה לתרומה החדשה, הרי שראש השנה זה כבר נחשב כחייל מאורתא! כי אם המגיעה בלילה היא לא הלכתית כי אם מציאותית, הרי שהשנה מתחילה ברגע שהיא יכולה, והיא נחשבת כחלה מאורתא.

יישוב קושית האדר"ת

נאמנים ליסוד הגדול אותו קבע השפת אמת, נצא ונבדוק כיצד צריכה להיות ההתייחסות ליום ראש השנה לשנים – לדין, אשר כאמור אין הקב"ה יושב על כסא משפט כי אם בבוקרו של יום ראש השנה ולא בלילה. ועל כך הוא ששאל האדר"ת: אם הדין הוא בבוקר ולא בלילה, כיצד יתכן שהתנא של המשנה מונה את ראש השנה זה בין יתר ראשי השנים, בעוד שהקריטריון להיות כלול ברשימה זו הוא דווקא כאלו שחלים מאורתא.

על כך אנו נענה בדיוק כדברי השפת אמת: מה טעם אין דינו של הקב"ה בראש השנה אלא בבוקר? - מפני שאין בית דין של מעלה נכנסין לדין אלא אם כן קידשו בית דין של מטה את החדש, והרי אין מקדשין את החודש בלילה. זו הרי מניעה צדדית גרידא, כי לו היינו אומרים שבית דין של מטה יכולים לקדש את החודש בלילה, הרי שבית דין של מעלה היו יכולים להיכנס לדין כבר בלילה.

בכהאי גוונא שאין מניעה במהות עצם העניין של הדין בלילה, הרי שהגם שבסופו של דבר זה נעשה בבוקר, כבר למדנו השפת אמת שזה נחשב כאילו זה חל מהלילה! לכן לא הייתה כל מניעה לתנא להזכיר את ראש השנה לשנים – לדין ביתר יתר ראשי השנים דחיילו מאורתא.

* * *

בדרך הדרוש: 'לדין' היינו לתשובה מאהבה

עוד היה נראה לומר ביישוב קושיה זו על דרך הדרוש בהקדם קושייתו של רבינו הנודע ביהודה על עצם המושג לפיו יש מציאות של 'ראש השנה לדין' בעוד שאין דין זה ממשיך אל כל השנה אלא הוא מתחיל ומסתיים ביום א' בתשרי, ומה שייך לומר שהוא ראש השנה לדבר שאין הוא נמשך כי אם יום אחד בלבד.

וכלשון רבינו בספרו צל"ח (ר"ה ח א):

"יש לדקדק, ראש השנה שייך בדבר שנמשך כמו אחד בניסן ראש השנה לרגלים – שיש שלש רגלים וזה הראש, וכן כולם. אבל אחד בתשרי ראש השנה לדין, בשלמא אם היה הדין כל השנה ועכשיו ראשית הדין, שייך לומר ראש, אבל כיון שאין כאן דין רק בר"ה לא שייך לומר ראש".

והנה בעצם הקושיה יש לדון הרבה, כשבראש ובראשונה יש להעיר שייכתן ששמו בא לו מהיותו יום דין על כל השנה (ועל כך השווה לדברי השפת אמת שם: "בגמרא ונב"י אמר לדין דכתיב מראשית כו' - אע"ג דלקמן תנן בר"ה כל באי עולם עוברין לפניו מכל מקום היה אפ"ל דביום זה נידון האדם אבל לא על כל השנה להיות נקרא ר"ה לדין, לכן מיייתי מקרא מר"ה נידון מה יהי' בסופה ונקרא שפיר ר"ה לדין).

וביותר יש להראות מקום למה שאמרו (ר"ה טז א) כי אדם נידון בכל יום, וכבר האריכו המפרשים לדון ביחס ובמשמעות של דין ר"ה מול הדין שבכל יום, כך שבודאי יש ביום זה משום ראש השנה לדין כלפי הדין שישנו בכל יום מימות השנה.

אולם הצל"ח גופיה מפרש כי למעשה יסוד משמעות יום זה ר'עיקר החפץ ביום ראש השנה - שהוא ראשון לימי תשובה לתשובה מאהבה, עיין שם בדבריו. ולפי פירושו זה במהות 'ראש השנה לדין', שהכוונה היא על עניין התשובה מאהבה, אין כמובן כל מניעה לומר שזה כבר מתחיל מהלילה, והרי זה חייל מאורתא.

הקב"ה כבר דן בלילה

שוב מצאתי חידוש בדברי הרה"ק השם משמואל מסוכטשוב אשר יצא לחדש שכל מה שאמרו כי אין בית דין של מעלה נכנסים לדון עד בוקרו של יום ראש השנה - הוא אכן דווקא 'בית דין של מעלה'! אבל הקב"ה בכבודו ובעצמו כבר דן בלילה את אותם העניינים שהוא דן בעצמו.

ובתוך אריכות דבריו העלה כך (ר"ה תרע"ז):

ולפי האמור יש לפרש הא דאמרו ז"ל 'אין ב"ד של מעלה נכנסין לדין אלא אם כן קדשו בית דין של מטה את החודש', וקידוש החודש הוא ביום, ואם כן איך יתפרנסו דברי הש"ס ברכות במעשה דחסיד אחד שהרוחות השמיעו בלילה של ר"ה מה שנגזר בשמים.

ולפי דברינו הנ"ל יש לפרש הא דאין בית דין של מעלה נכנסין וכו' – בית דין דוקא – שלפניהם עומדים המיימינים לזכות והמשמאילים לחובה והם הם המזכירים את כל מעשי בני אדם, ואינם יודעין אלא מה שלפניהם בגלוי, אבל לא את העתידות שעדיין בהעלם דבר מהם, אם כן לא יתכן ליכנס לדין אלא כשקדשו בית דין של מטה את החודש ונתגלה לכל המיימינים והמשמאילים שהיום יום הדין, אבל כשעדיין לא נתגלה יום הדין אין אתם יודע לבוא לפני הב"ד.

וכל זה הוא כשהדין נחתך ע"י הבית דין, אבל העניינים שהקב"ה בעצמו דן אותם והוא הדיין והוא העד והוא הבע"ד, בלי המיימינים והמשמאילים, זה יכול להיות בלילה. ולפי זה יש לומר דעובדא דהתם היה שהשם יתברך בעצמו היה הדיין, על כן נחתך בלילה.

וכמובן שלפי דבריו מתורצת קושיית האדר"ת כמין חומר: אכן אין הבית דין של מעלה נכנס לדון אלא בבוקר יום ראש השנה, ועיקר הדין הוא בשלוש השעות הראשונות של יום, אולם מכל מקום דין של ראש השנה חייל מאורתא – כיון שהקב"ה בכבודו ובעצמו פותח ודן כבר בליל ראש השנה.

דא עקא שמלשון הירושלמי שהבאנו לעיל מוכח להדיא שלא כדבריו, שהרי שם מפורש שהקב"ה בעצמו אינו דן אלא ביום.

וראה זה פלא אשר ראיתי בספר 'נחמד למראה' על הירושלמי שם שתמה: מפני מה הרגיש הירושלמי כי הקב"ה הוא הדין את ישראל ביום, וכי מי לא ידע שהקב"ה הוא השופט כל הארץ והוא הדין את ישראל, ע"ש בדבריו שכתב שגם בעל 'יפה מראה' על הירושלמי כבר הרגיש בקושיה זו.

ולפי חידושו של השם משמואל, מיושב לנכון, שאדרבה הירושלמי בא להוציא ולאפוקי מחידושו של השם משמואל, לבל תאמר כי תחילת דינו של הקב"ה כבר בלילה ורק בית דינו הוא שדן את ישראל ביום, אלא קמ"ל שהקב"ה בכבודו ובעצמו הוא שדן את ישראל ביום.

סוף דבר

ומוצא אני לנכון לסכם בקיצור את תורת העולה לנו מעיקרי העניין המתבאר לנו עד כה בבירור השאלה אימתי הוא דין של ראש השנה (אשר היא בעלת השלכה הלכתית מובהקת, אליבא דהגאון רבי אבלי, כי רק אם אין דין בלילה לא יהיה השוכח 'המלך הקדוש' צריך לחזור):

פשיטא כי דין של ראש השנה בבני ישראל נעשה בשלוש שעות הראשונות של היום (כמבואר במסכת ע"ז) והטעם לכך היא כי אין בית דין של מעלה נכנסים לדון עד שיקדשו בית דין של מטה את החודש, ואין מקדשין את החודש בלילה (כמבואר במסכת ר"ה). השפת אמת גם מחדש שאין צורך שיקדשו בפועל ודי בזמן בו הם ראויים לקדש.

אכן קיימות ראיות לקיום הדין בלילה, אולם ניתן לדחותם בכמה אופנים כאשר הארכנו בגוף המאמר. ברם יצוין כי הרמב"ם סובר כי יתכן אופן בו ב"ד יקדשו את החודש עוד קודם ראש השנה, בנראה הירח ביום כ"ט קודם צאת הכוכבים, והרוגאצובי ועוד מחדשים כי בכהאי גוונא, בית דין של מעלה כבר ידונו בלילה. השם משמואל מחדש שהקב"ה עצמו כבר דן בלילה, אך דבריו צריכים עיון מלשון הירושלמי.

אומות העולם נידונים בלילה – כדברי הירושלמי, ואם נאמר שהירושלמי לא נחלק על הבבלי הסובר כי בני ישראל נידונים לפני האומות, הרי שהכוונה היא לליל יום שני של ראש השנה.